

Фэнлэрин тәдриси

1961—1963-чү дәрәс илиндә орта мәктәпләрин бурахылыш синифләриндә ичтимаиҗатның тәдриси һаггында методик мәктүб

«Ичтимаиҗат» курсунун вәзифәләри вә әсас мәзмуну

Өлкәмиздә коммунизм чәмиҗәти гуручулуғу кениш миҗасда һајата кечирилдиҗи бир заманда орта мәктәп сон дәрәҗә биликли, һәртәрәfli инкишаф етмиш, шүүрлу «коммунизмни һәҗигәтән тәләб етдиҗи кими ишләр»¹ билән адамлар тәрбијәләндириб етишдирмәк ишини јени, һәм ишәкиндән даһа јүксәк сәвијјә галдырмалыдыр. Бүтүн тәлим-тәрбијә системинин иш буна јөнәлдилмишдир ки, мәктәби битирән һәр бир кәнчин давраишында коммунизм идејалары илә коммунист иш үзви сурәтдә бирләшин. Сов.ИКП Програмында һәртәрәfli инкишаф етмиш инсан етишдирилмәси саһәсиндә коммунист шүүрлулуғу тәрбијәси ән мүнүм бир вәзифә кими ирәли сүрүлүр. Програмад көстәрилир ки, орта тәһсил коммунист дүҗәкөрүшү

принципләринин мәнимсәнилмәсини тәмин етмәлидир.

Кәнчләрин коммунист тәрбијәси саһәсиндә партијамазын көрдүҗү бөјүк тәдбирләрден бири 1962—1963-чү дәрәс илинин икинчи јарысындан башлајарак орта мәктәпләрин бурахылыш синифләриндә сијаси биликләрин әсасларыны әһәтә едән јени фәннин, јәни ичтимаиҗат фәннин тәдрисиндән ибарәтдир.

Ичтимаиҗат фәннинин әсас вәзифәси мәктәбли кәнчләрдә елми дүҗәкөрүшүнүн, коммунист шүүрлулуғунун формалашмасына көмәк етмәкдән, сијаси биликләрин әсасларынын мәнимсәнилмәсини тәмин етмәкдән ибарәтдир. Тәбиәтшүнаслық фәнләриндән вә гуманитар фәнләрден шакирдләрин әлдә етмиш олдуғлары биликләри ичтимаиҗат үмүмиләшдириб дәрриләшдирир, фәлсәфә, сијаси игтисада, хусусән елми коммунизмә даир онлара бир сыра мүнүм мәлумат верир. Ичтимаиҗат мәктәблиләри чәмиҗәт һаггында, онун инкишафынын гәнуәујунлуғлары һаггында, капитализмин мәвнини вә бүтүн дүҗәда коммунизмни тәнтәһәсинин лабүдлүҗү һаггында марксизм-ленинизм тәлими илә мөһкәм силаһландыдыр. Бу курсун гаршысында дуран вәзифә марксизм-ленинизм идејаларынын бәшәријәтин тарихи тәчрүбәсиндә гәләбә чалдығыны ачыб көстәрмәкдән, Сов.ИКП-нин нәзәријәсинә вә сијасәтинә даир мүнүм мәсәләләри јүксәк елми сәвијјәдә, ајдын вә һамынын баша дүшә билә-

чәји бир шәкилдә шәрһ етмәкдән, партијанын јеритдиҗи сијасәти баша дүшмәји, бу сијасәтин јеринә етирилмәси уғрунда мүбаризә апармағы шакирдләрә өјрәтмәкдән, онларда әмәјә дәрин мөһәббәт һисси тәрбијәләндирмәкдән ибарәтдир.

Ичтимаиҗат фәннинин кечилмәси нәтичәсиндә шакирдләр зәһмәткешләрин дүҗәкөрүшү олан тәбиәт вә чәмиҗәтин үмүми инкишаф гәнуәләри һаггында елм олан, коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыны тәшкил едән марксизм-ленинизм һаггында тәсәввүр әлдә едәчкәләр.

Бу курс шакирдләрин тарихә даир биликләрини дәрриләшдирмәклә бәрәбәр, Бөјүк Октябр социалист ингилабынын, дүҗә социализм системинин әмәлә кәлмәсинин, ССРИ-дә социализмин там вә гәти гәләбә чалмасынын, Совет Иттифагынын кениш коммунизм гуручулуғу дөврүнә гәдәм гәймәсинин үмүмдүҗә тарихи әһәмијјәтини шәрһ едәчәкдир. Социализм гурулушунун вә коммунист идеолокијасынын газандығы бөјүк наилијәтләр, социализм гурулушунун вә коммунист идеолокијасынын чүрүмәкдә олан капитализм гурулушундан вә буржуа идеолокијасындан бөјүк үстүңлүкләри ајдын бир сурәтдә көстәрилмәлидир. Буржуа идеолокијасынын мүхтәлиф тәзаһүрләрини инандырычы сурәтдә ифша етмәк, адамларын шүүр вә давраишларында кечмишин галығларынын тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә апармақ лазымдыр. Сов.ИКП-нин бөјүк илһамверичлик вә тәшкилатчылығ ролуну кениш бир шәкилдә ачыб көстәрмәјин, јер үзүндә ән јахшы вә ән әдәләтли чәмиҗәт олан коммунизм чәмиҗәти һаггында, марксизм-ленинич партијаларын рәһбәрлији алтында совет халгынын, гардаш социализм өлкәләри халғларынын коммунист идеалларыны һајата кечирмәк уғрунда апардығлары мүбаризә һаггында инандырычы бир сурәтдә данышмағ вәчибдир.

Н. С. Хрушшов бу курсун вәзифәләриндән данышаркән демшидир: «Биз истәјирик ки, кәнчләр комму-

низм гуручулуғунун ән мүнүм вәзифәләри илә, коммунизм һаггында Марксын, Енселсин вә Ленинни нәзәријәси илә даһа дәриндән таныш олсунлар. Биз истәјирик ки, кәнчләр зәманәмизин проблемләрини дүзкүн баша дүшсүнләр, јени инсанын, коммунизм гурачағ вә бу чәмиҗәтдә јашајачағ инсанын сифәтләрини өзләриндә даһа јахшы тәрбијә етсинлар»².

Курсун мәзмунуну, онун өјрәнилмәсини мүнәјәс едән әсас истиғамәт-веричи сәһәд зәманәмизин Коммунист Манифести олан Сов.ИКП Програмыдыр. Партијанын XXII гурултайы көстәрмишдир: «Сов.ИКП Програмынын дәриндән изаһ едилмәси, совет чәмиҗәти зәһмәткешләринин коммунизмни гәләбәси уғрунда бөјүк мүбаризә планы илә силаһландырылмасы, партијанын јени Програмыны һајата кечирмәк үчүн бүтүн зәһмәткешләрин сәфәрбәрлијә алынмасы һазырда идеолоки ишин башлыча чәһәтидир»³.

Ичтимаиҗат фәннинин тәдриси гаршысында дуран бу вәзифәләр мәктәбдә кечилән диқәр фәнләрлә, мәһсуллар әмәклә вә мәктәбин бүтүн тәрбијә ишләри системи илә сых гаршылығлы әлағадә һајата кечирилр.

Курс 70 дәрә сааты үчүн нәзәрдә тутулур. О, киришдән, беш мөвзудан (фәсильдән) вә јекундан ибарәтдир.

Киришдә елми дүҗәкөрүшүсә јијәләмәјин зәрурилији әсасландырылыр. курсун әһәмијјәти, гаршысында дуран вәзифәләр вә әсас мәзмуну, һабелә онун өјрәнилмәсинин хусусијәтләри шәрһ едилир.

«Марксизм-ленинизм — коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыдыр» адлы биринчи мөвзунун (дәрәликдә бу фәсиль «Марксизм-ленинизм башланғычы» адланыр) бөјүк тәһсил-тәрбијә әһәмијјәти вардыр.

¹ Н. С. Хрушшов. Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәһәләр вә материаллар. Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 68.

² Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты үзрә Совет Иттифагы Коммунист Партијасы XXII гурултайынын гәтмәси. Азәрнәшр, 1961, сәһ. 28—29.

¹ Әввәлләр «Сијаси биликләрин әсаслары» адланан бу курс үч ил тәчрүбә гәјдасы илә РСФСР-ни вә бәзи диқәр муттәғиф республикаларын бир сыра мәктәпләриндә тәдрис едилмишдир. Тәчрүбин тәдрис, курсун бөјүк тәһсил-тәрбијә әһәмијјәтинә малық олдуғуну, шакирдләрин онә бөјүк марағла јашадығларыны сүбүт етди. Бу, ејин заманда курсун мәзмунуну дүзкүн мүнәјәсләшдирмәјә, онун кечилмәсинин ән сәмәрәли метод вә усулларыны ишләјиб һазырламаға көмәк етди. Тәчрүбә јолу илә апарылан тәдрисин јекунлары бу мәктүбдә, һабелә башға бир чох нәшрләрдә ирәли сүрүлән педагожи мәсләһәтләр үчүн әсас олмушдур.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 284.

Фәни дүң аялмыш вахтын тәгри-
бән үчдә бир һиссәс (70 саатдан 20
сааты) бу мөвзүя верилир.

Бөлмәдә көстәрилик ки, марксиз-
мин мејдана кәлмәси елмдә чох бө-
јүк ингилаби дөнүш олду. Бурада
дүнја пролетариатынын бөјүк мөүл-
лим вә рәһбәрләри К. Марксын, Ф.
Енселсин. В. И. Ленинни фәалијјә-
тинин мүнүм хусусијјәтләри вери-
лир. Фәлсәфи, игтисади, ичтимаи-
сијаси бахышларын бүтөв вә мукәм-
мәл системи, тәбиәт вә чәмијјәтин
үмүми инкишаф ганунларына даир,
сәсиалист ингилабынын гәләбәсинә,
сәсиализм вә коммунизм гурмаг јол-
ларына даир елм олан Сов.ИКП-
нин, гардаш коммунист вә фәһлә
партијаларынын јеритдикләри сија-
сәтин елми әсасыны тәшкил едән
марксизм-ленинизм һаггында ша-
кирдләрә аңлајыш верилир. Елә бу-
радача Совет Иттифагы Коммунист
Партијасы, гардаш коммунист вә
фәһлә партијалары тәрәфиндән
марксизм-ленинизм даһа да инки-
шаф етдирилдијиндән данышылып,
зәманәминин көркәмли нәзәри вә си-
јаси сәнәди олан Сов.ИКП Програ-
мынын характерик хусусијјәтләри
көстәрилир.

Дәрсликдә марксизм-ленинизм
тәркиб һиссәләри көстәрилир, лакин
буларын мүнтәзәм шәрһи верил-
мир, чүнки бу вәзифә мәктәб тәли-
ми чәрчивәсинә дахил дејилдир вә
орта мәктәб мәзунларынын кәлә-
чәкдә алачаглары тәһсил просесин-
дә, јәни али мәктәбдә, јаху өз үзә-
риндә мүстәгил ишләмәләри јолу
илә јеринә јетирилчәкдир.

Сонра дүнјакөрүшүнүн ән үмүми
мәсәләләри нәзәрдән кеңирилир.
Диалектик материализмин ашағыда
көстәрилән ән мүнүм мүдәалары
һаггында илк мәлүмат верилир: ма-
терија вә онун әсас варлыг форма-
лары; фәлсәфәнин әсас мәсәләси;
ганун аңлајышы; материалист диа-
лектика вә онун ганунлары; шүүр
јүксәк тәшәккүллү материјанын хас-
сәсиндир; дүнјанын дәрк едилә бил-
мәси; тәчрүбә—идракын әсасы вә
мәгсәди, һәңгигәтин мејарыдыр; фәл-
сәфәнин партијалылығы. Орта мөк-
тәб үчүн јени вә нисбәтән мүрәккәб

олан бу мәсәләләр нәзәрдән кеңири-
ләркән кәрәкһәр шеј ајдын вә аңла-
шыглы шәкилдә шәрһ едилсин, ша-
кирдләрин артыг елдә етмиш олду-
лары биликләр, башлыча олараг тә-
биәтшүнаслыг фәһләриндә елдә
едилмиш биликләр әсасында гурул-
сун. Биолокија, физика, кимја би-
ликләри шакирдләрдә материјанын
илкин вә шүүрүн икинчи олдугу һаг-
гында, дүнјанын маддилији, онун га-
һунаујғунлуғлары һаггында, һадис-
сәләрин үмүми әләгәси вә бир-бири-
ни гаршылыгы сурәтдә шәртлә-
дирмәси, инкишафы һаггында, һәрә-
кәт вә инкишаф үмүми ганунла-
ры, мәсәлән, әксликләрин вәддәти
вә мүбаризәси, кәмијјәт дәјишмәлә-
ринин кејфијјәт дәјишмәләринә ке-
чмәси, инкәры инкар ганунлары һаг-
гында шакирдләрдә фәлсәфи аңла-
јышларын формалашмасына көмәк
едир.

Сонра тарихи материализм һаг-
гында ашағыдакы илк мәлүмат ве-
рилир: ичтимаи варлыг илкин вә ич-
тимаи шүүр икинчидир; истәһсал
үсулу—чәмијјәт һәјатынын мадди
әсасыдыр; ичтимаи-игтисади форма-
сијаларын инкишафы вә дәјишил-
мәси, ичтимаи инкишафын ирәлилә-
мәси характери; тарихи просесдә
халг күтләләринин ролу; синифләр,
синфи мүбаризә вә дөвләт; ичтимаи
ингилаблар вә чәмијјәтин инкиша-
фында бу ингилабларын ролу.

Биринчи мөвзү кечилән заман әл-
дә едилән фәлсәфи билик дикәр мөв-
зуларда бир сыра ичтимаи һадис-
ләрин тәһһилинә тәтбиг едилир вә
дәринләшдирилир.

Ичтимаијјат курсунун вәзифәси
коммунизм формасијасынын һәр ики
мәһәләсинин јарадылмасы нәзә-
ријјәси вә тәчрүбәсини шәрһ ет-
мәкдән ибарәтдир. Капитализмдән
әввәлки формасијалар бу курсда
чох өтәри нәзәрдән кеңирилир (мәһ-
сулдар гүввәләрдә истәһсал мүнә-
сибәтләринин гаршылыгы әләгәси-
ни, ашағы ичтимаи гурулушдан ју-
хары ичтимаи гурулуша кечилмә-
синин мүтәрәғги характерини баша
дүшмәкдән өтрү бу формасијалар
јалһыз јада салыныр), капитализ-

ин характер хусусијјәтләринә кеј-
и чох диггәт јетирилир. Ичтимаиј-
јат курсунда капиталист истисма-
нын сәбәбләри вә механизми, ахы-
һынчы антагонист ичтимаи-игтисади
јормасијанын һөкмән мәһв олачагы
нәзәрдән кеңириләрәк сијаси игтиса-
да даир бәзи мәлүмат верилир. Ка-
питалист әмтә истәһсалынын харак-
тер хусусијјәтләри, капиталист ис-
тисмарынын маһијјәти — изафи дә-
јәр истәһсалы вә бу дәјәрин ка-
питалистләр тәрәфиндән мәнмисә-
нилмәси көстәрилир. Сонра капи-
тал јығымындан вә пролетариатын
вәзијјәтинин нисләшмәсиндән бәһс
едилир, сәрбәст рәғабәтин инһи-
сарчылығы әвәз едилмәси һаг-
гында, капитализмин сон мәһәләси
олан империализм һаггында, инһи-
сарчы капитализмин бөјүјәрәк дөв-
ләт-инһисарчы капитализмдә чев-
рилмәси һаггында шакирдләрин би-
лији дәринләшдирилир. Капитализ-
мин әсас зиддијјәтинин—истәһсалын
ичтимаи характер илә мәнмисәмә-
нин хусуси формасы арасындакы
зиддијјәтин характер хусусијјәтлә-
ринә бөјүк јер верилир. Сәсиализм
вә коммунизм сијаси игтисады һаг-
гында мәлүмат исә ашағыда, му-
вафиг фәсилләрдә (мөвзуларда) нә-
зәрдән кеңирилир.

Биринчи бөлмәнин ахырында ка-
питализмдән сәсиализмә кечидин
ингилаби характер дашыдығы, ва-
һид коммунизм формасијасынын
ики фазасы олмаг етибары илә са-
сиализм вә коммунизм үмүми ха-
рактәр хусусијјәтләри көстәрилир.
Бурада фәһлә синфинин вә онун
партијасынын үмүмдүнја тарихи вә-
зифәси ишығландырылып; сәсиалист
ингилабы вә пролетариат диктату-
расы проблемләри, капитализмдән
сәсиализмә кечид дөврүнүн маһиј-
јәти, һабелә Ленинни сәсиализм гур-
маг планынын мөзмуну вә әһәмијјә-
ти, бу планын мүвәфғәијјәтлә јери-
нә јетирилмәсинин јекунлары илә
әләгәдар олан мәсәләләр шәрһ еди-
лир.

Беләликлә, курсун биринчи бөл-
мәсинин өјрәнилмәси просесиндә
шакирдләрдә белә тәсәввүр әмәлә
кәлир ки, марксизм-ленинизм зәһ-

мәткешләрин дүнјакөрүшүдүр, чох
бөјүк елмдир, миллион-миллион адамы
ингилаби мүбаризәјә, коммунизм
гуручулуғуна галдыран гүдрәтли
идеоложи гүввәдир; бурада комму-
нист дүнјакөрүшүнүн фәлсәфи вә
игтисади әсаслары, чәмијјәтин ин-
кишафы һаггында марксизм-лени-
низм тәлими шәрһ едилир, јәни
марксизм-ленинизм тәркиб һиссә-
ләринин позулмаз бирлији, бу тәли-
мин мүбариз, јарадычы характери
көстәрилир.

Курсун икинчи бөлмәсиндә Совет
сәсиалист чәмијјәтинин—сәсиализ-
мин там вә гәти галиб кәлдији чә-
мијјәтин кениш характеристикасы
верилир. Бу мөвзү «Сәсиализм —
коммунизм биринчи фазасыдыр»
(дәрсликдә «Сәсиализм») адалыр.

Бөлмә (мөвзү) сәсиализмин игти-
сади вә ичтимаи-сијаси гурулушуну
шәрһ едән ики һиссәдән ибарәтдир.

Бу һиссәләрдән биринчисиндә
башлыча чәһәт сәсиалист истәһсал
үсулунын әсас хусусијјәтләрини көс-
тәрмәкдән вә буна наил олмагдан
ибарәтдир ки, шакирдләр сәсиализ-
мин сијаси игтисадына даир ән мүн-
һүм, күчләринә ујғун олан билији
мәнмисәсинләр. Бурада сәсиалист
истәһсал мүнәсибәтләринин харак-
тер чәһәтләри, сәсиалист мүлкијјә-
тинин ики формасы шәрһ едилир.
Шакирдләрә баша салыныр ки, са-
сиализмдә истәһсалын мәгсәди ичти-
маи истәһсалы даим инкишаф ет-
дирмәк вә тәкмилләшдирмәк јолу
илә халгын даим артан мадди вә мә-
дәни тәләбатыны кетдикчә даһа мук-
кәммәл өдәмәкдир. Сонра халг тә-
сәррүфатыны сәсиалистчәсинә план-
лашдырмағын мәгсәд вә үсуллары,
әмәк вә бөлкү мәсәләләри нәзәрдән
кеңирилир; сәсиализм принципләри-
нин: «ишләмәјән дилшәмәз», «һәр
кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә
әмәјинә көрә» принципләри ишы-
ғландырылып, халгын күзәрәнын
јахшылашдырмаг үчүн вачиб шәрт
олан әмәк мәһсулдарлығыны јук-
сәлтмәјин әһәмијјәтинин изаһ едил-
мәси мүнүм јер тутур, Сонра сәси-
ализмдә әмтә истәһсалынын хусусиј-
јәтләриндән, тәсәррүфат һесабын-
дан, тәкрат истәһсалдан вә милли

кәлирдән бәһс олунур. Һәтта мәсәләләрин өтәри садаланмасындан белә көрүндүҗү кими, бу мөвзу сийәси игтисада даир шакирдләрин билиҗини әһәмийәтли дәрәҗәдә артырыр. Биринчи бөлмәдә шакирдләр ахырынчы истисмарчы гурулушун сийәси игтисадына аид мүнһүм биликләрлә таныш олмушдуларса, бурада, социализмин капитализмдән бөҗүк үстүндүкләринин даим көстәрилмәси сәјәсиндә шакирдләр коммунизм формасийәсынын биринчи фазасынын сийәси игтисадына даир биликләрә — әмәли фәалијәт үчүн чох лазым олан биликләрә јијәләнирләр.

Ичтимаијјат сон вахтларадәк орта мәктәбдә мүстәғил бир фәнн кими кечилмиш ССРИ Конститусийәсы курсуна дахил олан мүнһүм мәсәләләрлә (совет чәмијјәтинин сийәси тәшкили, ССР Иттифагынын дәвләт гурулушу, совет вәтәндашларынын һүгүг вә вәзифәләри, совет һүгүгу һаггында ән вачиб мәҗлумат, јени, јүксәк типли демократија олан социализм демократијәсынын сахта буржуа демократијәсындан әсәслы үстүндүкләри вә с.) шакирдләр таныш етмәлидир. Бу вәзифә башлыча олараг ичтимаијјат курсунун икинчи вә дөрдүнчү мөвзулары кечиләркән јеринә јетирилир.

Нәзәрдән кечирдијимиз икинчи мөвзуда изаһ едилир ки, игтисадијјатын социализм әсәслары үзәриндә јенидән гурулмасы бүтүн ичтимаи һәјатда әсәслы дәјишчиликләрә кәтириб чыхармышдыр. Мөвзунун икинчи һиссәси социализмдә синифләрә, совет халгынын сарсылмаз ичтимаи-сийәси вә идеја бирлијинә, социалист милләтләринә, Совет социалист дәвләтинә, һүгүг мәсәләләринә вә зәһмәткешләрин ичтимаи тәшкилатларына һәср едилмишдир.

Социализм вә коммунизм гуручулуғунда Коммунист Партијәсынын ролу, онун јеритдији дахили вә харичи сийәсәтин әсәслары бүтүн курс бојунча изаһ едилир. Бундан әлавә, курсун үчүнчү бөлмәси (мөвзусу) хусуси олараг Коммунист Партијәсына — совет чәмијјәтинин рәһбәр

вә истигамәтвәричи пүввәсинә һәср едилир.

«Коммунист Партијәсы—совет чәмијјәтинин рәһбәр вә истигамәтвәричи пүввәсидир» мөвзусунда ичтимаи-сийәси тәшкилатын јүксәк формасы олмаг етибары илә партијәнын характер хусусијјәтләри кениш шәрһ едилир, Сов.ИКП Програмынын әсәс чәһәтләри, партијәмызын гурулушу, коммунизм гуручулуғунда онун ролунун артмасы ишыгландырылыр. Бөлмәнин ахырында көстәрилир ки, Сов.ИКП бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын ән тәчрүбәли вә мәтинлешмиш дәстәсидир, онун һамы тәрәфиндән танынмыш авангардыдыр.

Бир нечә сөз дә курсун үмуми гурулушунда бу мөвзунун јери һаггында. Бу мөвзу елә гурулмушдур ки, нәнки Ленин партијәсы һаггында шакирдләрин билиҗини дәринләшдириб инкишаф етдирсин, һабелә онлары, Сов.ИКП Програмында ишләниб һазырланмыш мүнһүм проблемләри, коммунизм гуручулуғунун әсәс вәзифәләринин даһа јахшы өјрәнмәјә һазырласын. Коммунизм гуручулуғунун әсәс вәзифәләри бундан сонра кәлән «Социализмин тәдричлә бөјүјәрәк коммунизмә кечмәси» адлы мөвзуда нәзәрдән кечирилир.

«Социализмин тәдричлә бөјүјәрәк коммунизмә кечмәси» мөвзусу (дәрсликдә бу бөлмә «Социализмдән коммунизмә доғру» адланыр) курсда мәркәзи јерләрдән бирини тутур; онун өјрәнилмәсинә 24 саат вахт, јәни курсун үчдә бириндән чоху ајрылыр.

Бу мөвзунун өјрәнилмәси нәтичәсиндә шакирдләр ичтимаи һәјатын ән јүксәк тәшкилат формасы олан коммунизмин маһијјәтини вә онун әсәс хусусијјәтләрини дәриндән баша дүшмәлидирләр.

Мөвзуда Совет социалист чәмијјәтинин бүтүн әввәлки инкишафы әсәсында социализмин бөјүјәрәк коммунизмә кечмәсинин ганунаујунлуғлары, ССРИ-дә коммунизм гуручулуғу вәзифәләрини јеринә јетирмәјин ардычыл мәрһәләләри ишыгландырылыр вә көстәрилир ки,

икинчи ониллик (1971—1980-чы илләр) нәтичәсиндә ССРИ-дә коммунизм чәмијјәти әсәсән гурулмуш олачагдыр. Коммунизм гуручулуғунун бир-бири илә сых әлағәдар олан үч вәзифәси: коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринин формалашмасы, јени адамын тәрбијә едилиб јетишдирилмәси вәзифәләри әтрафын нәзәрдән кечирилир. Кениш коммунизм гуручулуғунун бу үч вәзифәсинә ујуғун олараг мөвзу үч јарымфәслә бөлүнүр ки, бунлара да дәрслијин үч фәсли («Коммунизмин бүнәврәси», «Коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринин формалашмасы», «Јени инсан тәрбијәси») һәср едилмишдир.

Шакирдләрә изаһ едилир ки, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы партијәнын јеритдији баш хәттин әсәсыны тәшкил едир, Сов.ИКП-нин вә совет халгынын башлыча игтисади вәзифәсидир. Бурадача коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмағын јоллары вә васитәләри характеризә едилир, көстәрилир ки, әмәк мәһсулдарлыгынын јүксәдилмәси ичтимаи истеһсалы инкишаф етдирмәјин әсәс мәнбәјидир, тәрәгги етмәјимизин мејарыдыр вә адамларын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн ән мүнһүм мәнбәдир.

Шакирдләрин гаршысында гејд етмәк лазымдыр ки, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы һәм сәнајенин, һәм дә кәнд тәсәррүфатынын сүрәтли инкишафыны тәләб едир; мадди истеһсалын әсәс саһәләринин—сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын—инкишафына даир планлар гаршылыглы сурәтдә әлағәләндирилмишдир вә һәм бу, һәм дә диқәр саһәдә газанылмыш наилијјәтләрә әсәсланыр. Ијирминиллик (1961—1980-чы илләр) әрзиндә сәнајә мәһсуллары истеһсалы азы алты дәфә артачагдыр; кәнд тәсәррүфатында мәһсул истеһсалынын үмуми һәчми 3,5 дәфә чохлачагдыр.

Ичтимаијјат курсунда коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринин

формалашмасы шәрһ едиләрәк, социалист мүлкijјәтинин ики формасынын тәдричлә бир-биринә јахынлашмасы көстәрилир вә синифсиз чәмијјәтин әсәси олмаг етибары илә коммунист мүлкijјәти характеризә едилир. Шәһәрлә кәнд арасындакы ичтимаи-игтисади вә мәдәни-мәишәт фәргләринин, зәһни әмәклә физики әмәк арасындакы фәргләрин арадан галдырылмасы, адамларын истеһсал фәалијјәтиндә зәһни әмәклә физики әмәјин үзби сурәтдә бирләшмәси үчүн зәмин јарадылмасы—мәһсулдар пүввәләрин вә социалист истеһсал мүнәсибәтләринин јүксәк инкишаф сәвијјәсинә әсәсланан бу проселәр сүбүт едир ки, ССРИ-нин инкишафында бир тарихи дөвр — азад вә шуурлу зәһмәткешләрин синифсиз коммунизм чәмијјәтини јаратмаг вәзифәсинин билаваситә јеринә јетирилдији дөвр кәлиб чатмышдыр.

Сонра коммунист әмәјинә вә бөлкүсүнә кечилмәси мәсәләләри нәзәрдән кечирилир вә көстәрилир ки, мадди вә мәнәви немәтләр боллуғу јарадылмасы, әмәјин биринчи һәјәти тәләбәта чеврилмәси «Һәр кәсдән табиләјјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» коммунизм принципинә кечмәјин ән мүнһүм шәртләрдир.

Социалист дәвләтинин инкишаф едәрәк коммунист өзүнүндәрәсинә чеврилмәси, ССРИ-дә кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә милләтләрин тәрәгги етмәси вә бир-бирләринә даһа да јахынлашмасы мәсәләләри бу фәсилдә мүнһүм јер tutur. Бу мәсәләләрин, һабелә курсун диқәр мөвзуларында шәрһ олунан бир сыра башга материалларын өјрәнилмәси бөјүк тәһсил әһәмијјәтинә маликдир, ејни заманда бу, мәктәби гуртаран кәңчләрин өз вәзифәләрини көнүллү сурәтдә, вичданла јеринә јетирмәк руһунда тәрбијә едилмәсинә көмәк етмәли, онларда белә бир аңлајышын јаранмасына сәбәб олмалыдыр ки, дәвләт тәшкилатларынын вә ичтимаи тәшкилатларын бүтүн системи һүгүг вә вәзифәләрин ваһид коммунист биркәјашајышы нормаларында үз-

ви сурәтдә бирләшмәсинә доғру апарыр.

Коммунизм—бәшәријәтін вә инсан шахсијәтінин јүксәк тәрәггисидир. Јени инсан јетишдирилмәси мәсәләләри ичтимаијат курсунда Н. С. Хрушшовун Сов.ИКП-нин XXII гурултајында «Совет Иттифагы Коммунист Партиясынын Програмы һагғында» етдији мәрузәсиндә ирәли сүрүлмүш вәзифәләрә ујғун бир сурәтдә шәрһ едилир. Бу вәзифәләр коммунист дунјакөрүшүнүн бәргәрар едилмәсиндән; әмәк тәрбијәсиндән; коммунист әхлагы принципләринин мөһкәмләндирилмәсиндән; мәдәни инкишафдан ибарәтдир. Ејни заманда коммунизм гуручусу әхлаг кодекси-нин тәблиғинә бөјүк диғгәт јетирилмишдир. Коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә јени инсанын етик нормалары, онун мәнәви сифәтләри ифадә едилмишдир.

«XX әср—коммунизмин тәнтәнәси әсридр» адланан, идеја вә гурулушуна көрә сон, үмумиләшдири-чи мөвзу олан бешинчи мөвзуда капитализмдән социализм вә коммунизмә кечид дөврү олан дөврүмәздә чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафынын әсас јекунлары көс-тәрилир. Дунја инкишафынын әсас јекуну дунја социализм системинин әмәлә кәлмәсиндән ибарәтдир, бу систем сүлһүн вә ичтимаи тәрәгги-нин хејринә олараг дунја инкишафынын кедишини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә мөјјән едән амилә чеврилмәкдәдир; бу јекун мустәм-ләкәчилик системинин дағылмасын-дан; капитализмин каскин сурәт-дә, һәртәрәфли зәлфләмәсиндән вә онун үмуми бәһранынын јени шид-дәтләnmәсиндән ибарәтдир.

Дунја инкишафынын өзәјини со-циализм вә капитализм системинин јарышы тәшкил едир. Ичтимаиј-јат курсу бејнәлхалг мејдан-да башланмыш олан бу јарышын кедишини вә нәтичәләрини көс-тәрир, капитализмлә иғтисади јарыш-да дунја социализм системинин на-лијјәтләрини ишығландырыр.

Курсун ахырынчы мөвзусунда һәмчинин фәһлә синфинин бејнәл-

халг ингилаби һәрәкәти, социалист дөвләтләри илә капиталист дөвләт-ләринин динч јанашы јашамасы уғ-рунда, үмуми сүлһ уғрунда муба-ризә мәсәләләри нәзәрдән кечири-лир.

Тарих курслары илә, хусусән со-вет чәмијјәтинин тарихи вә хари-чи өлкәләрин эн јени тарихи илә сых әлағәдар олан бу мөвзуну өј-рәндикдән сонра шакирдләрин чы-харачағлары әсас нәтичә ашағы-дакындан ибарәт олмалыдыр: «Дун-ја инкишафынын башлыча нәтичә-ләринә јекун вуруларса, демәк олар: тарих Маркс вә Ленинин габагча-дан сөйләдикләри кими һәрәкәт едир. Социализмин гүввәләри, дунја тәр-рәггисинин бүтүн гүввәләри артыр, халглар кетдикчә даһа гәти олараг империализм илә әлағәни кәсирләр. Бүтүн дунја миғјасында импери-ализмин мәһви вә социализмин тән-тәнәси лабүддүр» (Н. С. Хрушшов).¹

Сон мәшғәләләр бүтүн бәшәријә-тин ишығлы кәләчәји олан комму-низмә һәср едилир. Курсда гејд едилмәлидир ки, XX әсрин бирин-чи јарысы социализмин тәнтәнәси илә нәтичәләнмишдир, онун икинчи јарысында јер үзүндә коммунизм га-либ кәләчәкдир. Кәлин, курсун ахы-рында өлкәмизин сабаһкы күнүнә, бүтүн бәшәријәтин кәләчәјинә нә-зәр јетирәк. Бу «сабаһа» үмуми нә-зәр јетирилмәси һәм әлдә едилмиш билији тәқрар едиб мөһкәмләтмә-јә көмәк едир, һәм дә белә бир мәг-сәд күдүр ки, орта мәктәбин мә-зуну—јени чәмијјәтин гуручусу—јер үзүндә Сүлһү, Әмәји, Азадлы-ғы, бүтүн халгларын Бәрабәрлији-ни, Гардашлығыны вә Хошбәхтли-јини бәргәрар едән коммунизм чә-мијјәти һагғында ајдын тәсәввүрә малик олсун, әлдә етмиш олдуғу биликдән өзүнүн бүтүн һүгүг вә вәзифәләри даирәсиндә ишдә ис-тифадә етмәјә сәј кәстәрсин, В. И. Ленинин чағырышына әмәл едәрәк коммунизми әмәли фәалијјәт үчүн рәһбәрлијә чевирсин.

¹ Сов.ИКП XXII гурултајынын мате-риаллары, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 146.

Фәслин ахырында ичтимаијат курсунун характер чәһәтләрини, ис-тәр мазмуну, истәрсә дә кечилмәси методлары чәһәтдән онун фәрглән-диричи хусусијјәтләрини нәзәрдән кечирәк.

Гыса десәк, бу курсун маһијә-ти марксизм-ленинизм нәзәријәси-нин, социализм вә коммунизм гу-ручулуғу тәчрүбәсинин әсасларыны ајдын бир шәкилдә шәрһ етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә онун маз-мунуну, һәр шејдән әввәл, XXII гурултај тәрәфиндән гәбул олунмуш Сов.ИКП Програмы мөјјән едир. Коммунизм гуручулуғунун елми сурәтдә әсасландырылмыш конкрет програмыны, марксизм-ленинизм нәзәријәси илә коммунизм гуручу-луғу тәчрүбәсинин бирлијини вә ај-рылмазлығыны, социализм бејнәл-миләтчилији руһуну, халглар ара-сында сүлһ вә гардашлыг идеја-ларыны әкс етдирән Програмы—бү-түн совет халгынын Програмыны тәблиғ етмәк — ичтимаијат курсу-нун чох мүһүм вәзифәсидир. Сов.ИКП МК-нын XXII гурултаја һесабатында дејилир: «Бизим јени Програмымыз күтләләри коммунизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн әсас-дыр».¹

Мәктәбин фәал вә шүүрлу ком-мунизм гуручулары сыраларына дахил олан һәр бир мәзуну Сов.ИКП Програмынын мазмунуну, мәнасыны вә маһијәтини јахшы билмәлидир.

Ичтимаијатын тәдрисинә башла-нанадәк шакирдләр Сов.ИКП Програ-мы илә, XXII гурултајын матери-аллары илә таныш олмушлар. Бу танышлыг мүхтәлиф јолларла: та-рих курсунда, синифдә кечирилән сөһбәтләрдә вә синифдәнкәнар вахт-ларда көрүлән мүхтәлиф тәдбирләрдә, гәзет, журнал охумаг вә с. вәси-тәсилә һәјјата кечирилмишдир. Ла-кин јалныз ичтимаијат курсунда Сов.ИКП Програмы һәртәрәфли өј-рәнилә биләр: буну һәм фәннин маз-муну, онун шәрһинин мәнтиги, һәм дә орта мәктәби гуртармагда олан

шакирдләрин билик сәвијјәси тәмин едир. Сов.ИКП Програмынын маз-муну вә әһаијјәти өјрәнилән за-ман Маркәзи Комитәнин һесабаты үзрә XXII гурултајын гәтимәсин-дә, Н. С. Хрушшов јолдашын гу-рултајдакы мәрузәләриндә вә ди-кәр чыхышларында, һабелә онун турултајдан сонракы чыхышла-рында ирәли сүрүлән мүһүм мүд-дәалардан истифадә едилир. Мүәл-лим дәрсә һазырлашаркән XXII гу-рултајын башға материалларындан да истифадә едир. һабелә, Сов.ИКП Низамнамәси вә Сов.ИКП МК-нын XXII гурултајдан сонра олмуш пле-нумларынын материаллары да нә-зәрдән кечирилир.

Бејүмәкдә олан нәслин тәлим-тәрбијәсинин һәјатла, мәһсуллар әмәклә әлағәләндирилмәси ССРИ-дә халг маарифи системинин әсас принципидир. Бу принцип ичтимаи-јат курсунда хусусилә габарыг шә-килдә тәзаһүр едир. Ичтимаијат курсунун мүһүм хусусијјәтләриндән бири һәјатла, коммунизм гуручулу-ғу тәчрүбәси илә үзви әлағәдәр олараг, јухарыда дејилдији кими, Сов.ИКП Програмыны өјрәнмәјин чох бөјүк әһәмијјәти вар.

Демәк олар, бүтүн курс мүасир мәсәләләрин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш вә һазыркы дөврә, јахын кәләчәјимизә доғру јөнәлмишдир. О, шакирдләрин елми коммунизм руһунда тәрбијәләндирилмәсиндә көркәмли рол ојнајыр.

Мәлүм олдуғу кими, кениш ком-мунизм гуручулуғунун эн мүһүм вәзифәләриндән бири коммунист ичтимаи мүнәсибәтләрини форма-лашдырмагдыр. Сов.ИКП социализм демократијасыны даһа да инкишаф етдирмәк, дөвләт органларына аид олан ајры-ајры вәзифәләри ичти-ман тәшкилатлара вермәк, сијаси вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәлә-риндә ичтимаи әсаслары кениш-ләндирмәк хәттинин мөһкәм сурәтдә јеридир. Одур ки, шакирдләри өл-кәнин ичтимаи-сијаси һәјатында фәал иштирак етмәјә һазырламаг, онлары совет ганунларына чиддә әмәл едилмәси вә социализм бир-

¹ Сов.ИКП XXII гурултајынын матери-аллары, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 119.

көжашагыш гайдаларына һөрмәт бәсләнмәс руһунда тәрбијәләндирмәк үчүн ичтимаијјат курсунда верилән һүгүг мәсәләләринин дәриндән вә әтрафлы өјрәнилмәси чох вакибдир.

Адамларын әмәк тәрбијәси, әмәјә вә ичтимаи тәсәррүфата коммунист мүнәсибәтинин һәр васитә илә инкишаф етдирилмәси бүтүн тәрбијә ишинин әсасыны тәшкил едир. Ичтимаијјат курсу бу мүнһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә бир чох чәһәтләрдән көмәк едир.

Кәч нәслин коммунист тәрбијәсиндә һәлләдичи бүһүврә олан совет һәјәтинин билаваситә мұшәһидә едилмәс мәктәбдә кечилән һәр һансы бир фәннә нисбәтән ичтимаијјатда даһа бөјүк рол ојнајыр. Мәсәлән, тәдрис процесиндә доғма вилајәтә, шәһәрә, шакирдләрин истеһсалат тәлими кечдикләри мұәссәсәјә анд материаллардан истифадә едилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәдриси билаваситә мәктәблинин әмәји илә әләгәләндирмәклә, она таныш олан интисади кәстәричиләрдән истифадә етмәклә, әмәјә, социалист мүлкүјјәтинә коммунист мүнәсибәтинин, ичтимаи борчун дүзкүн баша дүшүлмәсинин кәстәрән әјдүн мисаллар кәтирмәклә мұәллим, интисади анлајышлары даһа јажшы шәрһ едә биләр, күтләви гәһрәмәнлығын маһијјәт вә тәзәһүрүнү даһа јажшы ишыгландылар, коммунист әмәји зәрбәчиләри вә коллективләринин фәәлијјәтинин даһа јажшы тәһлил едәр, социализм демократијасынын һәртәрәфли кенишләндирилмәсини вә тәкмилләшмәсини даһа јажшы кәстәрәр.

Һәјәтлә әләгә өз ифадәсини ичтимаијјат курсунун кечилмәси үсулларында тапыр. Бу үсуллар кениш мұсәһибәдән, шакирдләрин реферат вә ишәләринин һазырланмасындан, семинар типли мәшғәләләр кечирилмәсиндән, синифдән вә мәктәбдәнкәнарда онларын сијаси-маариф ишиндән ибарәтдир. Бүтүн бунлар шакирдләрин мүстәғиллијини артырыр, онлары һәјәтлә һазырлајыр.

Нәһәјәт, ичтимаијјат курсунун ән мүнһүм хүсүсијјәтләриндән бири онун

үмүмиләшдиричи характер дашы-масыдыр. Шакирдләрдә елми дүнјәкөрүшү әсасларынын формалаш-масына мәктәбдә кечилән һәр бир фәнн өз көмәјини кәстәрир, ләкин бу фәннләрин һеч бири елми дүнјәкөрүшүнүн үмүмиләшдирилмиш характеристикасыны вермәк, шакирдләрин елми дүнјәкөрүшү илә әләгәдар олан тәсәввүр вә анла-јышларыны системә салмаг вәзи-фәсини өз гаршысында гојмур (һеч гоја да билмәз, чүнки фәннләрин һәр бири елмин һәр һансы бир сәһә-синин әсасларыны өјрәнир). Мәк-тәбләрдә газанылмыш бүтүн би-лијә әсасланараг шакирдләрин дүн-јәкөрүшү һазырлығыны үмүмиләш-дириб јени, даһа јүксәк пиләјә гал-дыра биләчәк хүсүси бир фәннин олмамасы буна кәтириб чыхар-мышды ки, 1961-чи илин декабрын-да идеоложи иш мәсәләләринә да-ир Үмүмиттифаг мұшавирәсиндә Сов.ИКП МК катиби Л. Ф. Ил-ичовун мә'рузәсиндә гејд едилдији кими, орта мәктәб «кәчләрдә бит-кин вә дүзкүн материалист дүнја-көрүшүнүн формалашдырылмасы вәзифәсини һәләлик һеч дә тамами-лә јеринә јетирмир»¹. Гуманитар вә тәбиәтшүнаслыг фәннләрин кечәркән шакирдләрин әлдә етмиш олдуғ-лары биликләрә әсасланан, бу би-ликләри үмүмиләшдириб кениш-ләндирән ичтимаијјат курсу мәктәб тәһсилини тамамлајыр вә орта мәк-тәб чәрчивәсиндә шакирдләрдә ел-ми дүнјәкөрүшүнүн формалашды-рылмасыны, онларын идеја-сијаси һазырлығыны баша чатдырыр.

Курсун програм вә дәрсликдә шәрһ едилән бүтүн мәзмуну, онун тәдрис методлары буна јөнәлдил-мәлидир ки, мәктәбин һәр бир мә-зуну ашағыдакылары јажшы бил-син: «Әсил марксист, әсил ленин-чи о адамдыр ки, Маркс—Енкелс—Ленин тәлиминин јажшы билмәклә бәрәбәр, ону һәјәтдә тәтбиг етмәји, ондан зәһмәткешләрин һакимијјәти уғрунда, јени һәјәт уғрунда мұба-

ризәдә бизим бөјүк идеја силаһы-мыз кими истифадә етмәји бача-рыр»¹.

«Ичтимаијјат» курсунун башга тәдрис фәннләри илә әләгәси

Артыг јухарыда кәстәрилмишдир ки, ичтимаијјат курсу орта мәктәбин гуманитар вә тәбиәтшү-наслыг фәннләриндән вердији билик-ләри үмүмиләшдирир, дәринләшди-рир.

Ичтимаијјатла тарих фәнни арасында кениш гаршылыгы әләгә вардыр. Тәбиәтшүнаслыг елмләринә даир биликләрлә јанашы, тарихә даир биликләр дә кениш үмүмиләш-дирмәләр үчүн, диалектик вә тарихи материализмин бир сыра мүддәәла-рынның шакирдләр тәрәфиндән мә-нимсәнилмәси үчүн зәрури бүһүврә-дир.

Шакирдләр тарихи өјрәнәркән ичтимаи-интисади формасијаларын мејдана кәлмәси, инкишафы вә дә-јишилмәси илә конкрет материал әсасында таныш олур, ичтимаи ин-кишафын мүтәрәгги характер дашы-дығы һаггында тәсәввүр әлдә едир-ләр. Тарих курсларында мүхтәлиф халгларын һәјәтинин мүнһүм чәһәт-ләри ишыгландырылыр, бу чәһәтләр арасында олан гаршылыгы әләгә шәрһ едилир, ичтимаи һәрәкәтин мүәјјәнедичи күчү—истеһсал үсулу-нун инкишаф етмәси кәстәрилир. Фактик материалын тәһлил едил-мәси вә үмүмиләшдирилмәси нәти-чәсиндә чох мүнһүм анлајышлар: чә-мијјәт тарихиндә әмәјин ролу, син-ифләр вә синфи мүбаризә, дөвлә-тин маһијјәти вә чәмијјәтин сијаси тәшкилинин мүхтәлиф формалары, халг күтләләринин ролу вә с. һа-ггындакы анлајышлар тәшәккүл та-пыр. Шакирдләр халгларын мәдә-нијјәт сәһәсиндәки нанлијјәтләри, мүхтәлиф идејалары доғуран сәбәб-

ләр вә чәмијјәтин һәјәтиндә бу иде-јаларын ролу илә таныш олурлар.

Бүтүн бунлар сүбүт едир ки, ша-кирдләр һәр һансы бир фәнән, даһа артыг тарихин онлара вердији би-ликләрә әсасән ичтимаијјат курсунда тарихи материализмин ән мүнһүм мүддәәләрини шүүрлә вә мөһкәм сүрәтдә мәнимсәјә биләләр.

Тарихи материализмин ән мүнһүм мүддәәләринин өјрәнилмәси процесиндә тарихә анд бир сыра фактлар, һадисәләр јада салыныб тәһлил еди-лир ки, бунлар да лазыми нәтичәләр чыхармаға вә үмүмиләшдирмәләр етмәјә имкан верир. Мәсәлән, ичти-маи инкишафда мәһсулдар гүввәлә-рин ролуну кәстәрәркән истеһсал аләтләринин инкишафында башлы-ча мәрһаләләри јада салмаг мөһсә-дәүјүндүр. Јахуд, мұәллим тарихи процесин һәрәкәттеричи гүввәси ол-маг етибары илә синфи мүбаризә-нин объектив ганунуну шәрһ едәркән сөһбәт заманы шакирдләрдән аша-ғыдакылары јада салмағы тәләб едир: онлара гулларын һансы үс-јанлары мә'лумдур, бу үсјанлар нә илә нәтичәләнмишдир, һәмин үсјан-ларын тарихи әһәмијјәти нәдән иба-рәтдир; феодал әсәрәтинә гаршы кәндлиләрин һансы чыхышлары мә-лумдур вә тарихи процесдә бу чы-хышларын нә кими әһәмијјәти ол-мушдур; пролетариатын тарихи вә-зифәси нәдән ибарәтдир, фәһлә син-финин бејнәлхалг ингилаби һәрә-кәти нә кими үмүмдүнја тарихи на-илијјәтләр газанмышдыр?

Тарихә даир биликләр дә даһа ке-ниш үмүмиләшдирмәләр етмәјә им-кан верир. Тарихи фактларын вә һа-дисәләрин тәсәдүфи јығыны кими дејил, ганунаујүгүн бир процес кими, бир ичтимаи гурулушдан дикәринә мүтәрәгги инкишаф кими өјрәнән, мәһсулдар гүввәләрдә истеһсал мұ-насибәтләринин гаршылыгы асы-лылығыны конкрет материал әса-сында нәзәрән кечирән, синфи мү-баризә тарихи илә таныш олан ша-кирдләр ичтимаијјат курсунда шејләрин вә һадисәләрин үмуми әләгәси һаггында, һәрәкәт вә инки-шаф һаггында марксист диалекти-канын мүддәәләрини, һәбелә тәбиәт

¹ Сов.ИКП XXII гурултайы вә идеоложи иш мәсәләләри, Москва, Дөвләт Сијаси Әдә-бијјат Нәшријјаты, 1962, сәһ. 35 (русча).

¹ Н. С. Хрушшов. Халгын күзәрәнинин јажшылашмасы вә кәнд тәсәррүфаты мәһ-суллары истеһсалыны даһа да артырмаг вәзифәләри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәш-ријјаты, 1961, сәһ. 247 (русча).

ва чөмијјәтин үмуми инкишаф гануунларыны даһа јахшы мәнимсәрләп.

Ичтимаијјат бүтүн мәктәбләрдә тәбтбг едилмәшидән әввәл тәчрүбә јолу илә апарылан тәдрис просесиндә РСФСР-ин бир сыра мәктәбләриндә мүәллимләр шакирдләрин тәбнәт вә чөмијјәтин инкишафына даир һансы үмуми гануунлары билдикләрини өјрәниш, онлара тәклиф етмишләр ки, истәр тәбиәтдә, истәр сә дә чөмијјәт һәјатында бу гануунларын тәзәһүрүнү ајры-ајры мисаллар әсасында көстәрсинләр.

Шакирдләр өз чавабларында тәбнәт вә чөмијјәтин үмуми инкишаф гануунларынын тәзәһүрләрини көстәрмиш, кимјә, физика, тәбијјат материаллары илә јанашы тарихә даир билкләрини дә әсасланмышлар.

Шакирдләрин чоһу мәһсулдар гүввәләрини вә истәһсал мүнәсибәтләринин инкишафы диалектикасында, инкишафын һәрәкәтвәричи гүввәси олан синфи мүбаризәдән, бир ичтимаи гурулушун дикәринин ингилаби јол илә әвәз етмәсиндән данышмышдыр. Шакирдләр капитализм чөмијјәтини хас олан зиддијәтләри көстәрмиш, социализмин капитализмә гәлиб кәлмәсинин лабүд-лүјүндән данышмышлар.

Ичтимаијјат курсунун мүвәффә-гәјјәтлә мәнимсәнилмәси үчүн тарихдән мүхтәлиф өлкәләрдә капитализмин вә онун јүксәк мәрһәләси олан империализмин пәчә инкишаф етмиш олдугуну билмәјин, капитализмин мәһвинә вә лабүд оларат коммунизмин гәләбәсинә доғру апаран шәраит вә гүввәләрлә конкрет тарихи материал әсасында таныш олмағын, дүңја социализм системи өлкәләриндә социализм вә коммунизм гуручулуғуну конкрет шәкилдә өјрәнмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ичтимаијјат курсуну кечәркән шакирдләр бу билик әсасында капитализм вә социализм сijasи игтисадынын бәзи мүнһүм аңлајышларыны вә гануунларыны, елми коммунизм мүддәаларыны мәнимсәјирләп.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин тарихи биликләрә јијәләнмәси нәинки кениш үмумиләшдирмә мәғсәди илә бу биликләрә әсасланмаға, һабелә ичтимаијјат курсуна даир мүхтәлиф нәзәри мүддәалары конкретләшдирмәк үчүн һәммин биликләрдән истифадә етмәјә имкан верир.

Беләликлә, «Марксизм-ленинизм — коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыдыр» мөвзусуна даир елә биринчи дәрәдә утопик социализмин мүнһүм чәһәтләри көстәриләркән социализм чөмијјәтинин лөвһәләри — Р. Оуенин, Н. Г. Чернышевскинин өз әсәрләриндә тәсвир етмиш олдуглары бу лөвһәләр шакирдләрин көзү гаршысында чанландырылыр. «Социализм — коммунизмин биринчи фазасыдыр» мөвзусунда социализм чөмијјәтинин истәһсал мүнәсибәтләри мәфһуму өјрәнилән заман шакирдләрин тарих фәнниндән социалистчәсинә сәнајәләшдирмәјә, кәнд тәсәрруфатынын коллективләшмәсинә, мүнһарибәдән сонракы илләрин бөјүк тикинтиләрини вә с. даир билкләриндән истифадә едилир. Мүәллим социализм вә коммунизм гуручулуғунда социализм јарышынын әһәмијјәтини изаһ едир, коммунист әмәји чүчәртиләрини көстәрир вә шакирдләрлә сөһбәтиндә социализм јарышынын јаранмасы вә инкишафы тарихини јада салыр, коммунизм гуручулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләриндә јарышын алдығы јени формалары тәсвир едир.

«XX әср — коммунизмин тәнтәнәси әсидир» мөвзусунун мәзмунунун сечилмәси вә онун өјрәнилмәси үчүн нисбәтән аз вахт ајрылмасы бир чоһ чәһәтдән ондан ирәлн кәлмишдир ки, бу мөвзу башлыча оларат семинар мәшғәләси шәклиндә кечиләчәк, һәм дә бу заман ССРИ тарихи вә јени тарих фәнләринин конкрет материалындан истифадә едиләчәкдир.

Тарих фәнләри илә ичтимаијјат фәнни гаршылыгы сурәтдә әлағадардыр. Шакирдләрин тарихдән әлдә етмиш олдуглары билик һәм ичтимаијјат курсу материалларынын јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк

едир, һәм дә ону артырыр: бу билик бир сыра һалларда јени фактик материал һесабына зәңкишләшир, дәринләшир вә системә дүйүр. Мәсәлән, бешинчи мөвзу кечилән заман шакирдләр чари сijasәтә даир мүхтәлиф материаллардан истифадә етмәклә јени тарихә даир билкләрини дә артырырлар. Ичтимаијјат курсунун икинчи вә дөрдүнчү мөвзуларында социалист мүлкijјәтинин ики формасы, колхоз һүгуғунун үнсүрләри өјрәнилир, дөвләт вә кооператив мүлкijјәти формаларынын инкишаф пәрспективни, буларын инкишаф едәрәк коммунист мүлкijјәтинә чеврилмәси јоллары нәзәрдән кечирилир вә бүтүн булар шакирдләрин колхоз гуручулуғу тарихинә даир әлдә етмиш олдуглары биликләри дәринләшдирир.

«Социализмдә милләтләр» адлы јарыммөвзунун (икинчи мөвзу) материалы шакирдләрин билијини дәринләшдирир. Бу мәсәлә өјрәнилән заман шакирдләрә мәлүм олан материалын (мәсәлән, ССРИ тарихи курсундан «Совет һакимијјәтинин мәзлүм халqlары хилас етмәси», «Вәтәндаш мүнһарибәсиндә рус халғы илә Русија халqlарынын һәрби-сijasәт игттифағы», «ССРИ-нин јаранмасы», «ССРИ-дә мөдәни ингилаб» мөвзуларынын) тәкярланмасы әсасында мүәллим марксизм-ленинизмин милләт вә халқ мәфһумуну, Ленин милли сijasәтинин әсас принципләрини ајдынлашдырыр.

Ичтимаијјат курсу коммунизм гуручулуғу јолларына даир шакирдләрин тарихдән әлдә етмиш олдуглары билији дәринләшдирир, ичтимаи-игтисади бир формасија олмат етибары илә коммунизм һаггында, онун ики фазасынын үмуми чәһәтләри вә хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јарадылмасына имкан верир.

Имтаһанлара һазырлығ көрүлән заман да тарихи вә ичтимаијјат курслары арасындакы кениш әлағәнин нәзәрә алынмасы вачибдир. Ичтимаијјатнын кечилмәси вә тарих курсунун тәкяры просесиндә чалышмағ лазымдыр ки, бу фәнләрдән шакирдләрин билији гаршылыгы су-

рәтдә зәңкишләшдирилсин. Шакирдләрин ичтимаијјат курсунда диалектик вә тарихи материализм гануунларынын, социализмин игтисади гануунларынын вә с. өјрәнмәләри нәтичә етибары илә она кәтириб чыхармалыдыр ки, шакирдләрин тарихдән зәрдикләри чаваблар даһа дәрин олсун. Тарихдән бир сыра мәсәләләри ичтимаијјат курсунун кечилмәси илә әлағәдә тәкярламағ мәғсәдәүјүндур. Мәсәлән, биринчи мөвзуда «Капитализмдән социализмә кечилмәсинин ингилаби характери» мәсәләси кечилән заман ССРИ тарихи курсундан Совет дөвләтинин тәшкили, Бөјүк Октябр социалист ингилабынын үмумдүңја тарихи әһәмијјәти, В. И. Ленинин сон чыхышлары ки-ми материал тәкяр едилә биләр.

Ичтимаијјат курсунун мәнимсә-нимләсиндә әдәбијјата даир билик дә аз рол ојнамаја чағдыр. Бу били-јә әсасланарағ мүәллим ичтимаи шүүруп формаларындан бири олмат етибары илә ничәсәәтин, конкрет оларат әдәбијјатнын ролуну шәрһ едәчәк вә көстәрәчәкдир ки, совет әдәбијјатынын јүксәк ичтимаи мәғсәди «халғы коммунизм гуручулуғунда јени наилијјәтләр уғрунда мүбаризәјә галдырмадыр». Ичтимаијјат курсунун бир чоһ мүддәаларыны, хүсусән јени коммунист мүнәсибәтләринин инкишаф етмәси, коммунизм чөмијјәти адамынын формалашмасы просесини өјрәнәркән мүәллим вә шакирдләр капитализм гурулушу илә социализм гурулушуну мүнәјисә етмәк вә с. мәғсәди илә чоһ вахт бәдди әдәбијјатын эн јахшы әсәрләринә мүнәриәт етмәли олачағлар.

Коммунизм чөмијјәти адамынын формалашмасы мәсәләси орта мәктәб мәзунларыны чоһ дүшүндүрүр. Бир чоһ мүәллимләр бу мәсәләләрин тәрбијәви әһәмијјәтинин, шакирдләрин марағыны нәзәрә оларат ичтимаијјат дәрсләриндә програмда нәзәрдә тутулан материалы кечидкән сонра иши даһа кениш мигјәсдә да-

1 Н. С. Хрушов. Әдәбијјат вә ничәсәәтин халғын һәјаты илә сых әлағәси уғрунда.

2934

вам етдиришләр: әдәбијат мұәлимләр илә бирликдә дүнјакөрүшү вә әхлаг мәсәләләринә даир диспутлар, конфранслар кечирмишләр.

Ичтимаијјатын, хусусән биринчи мөзунун мөзмуну тәртиб едләркән нәзәрдә тутулмушдур ки, ону өјрәнмәјә башларкән шакирдләр **тәбиәт елмләр**и сәһәсиндә хејли биллјә малик олурлар. Тәбиәт елмләринин ганунлары илә таныш оларкән шакирдләр тәбиәти «нечәдирсә, еләчә...»¹ баша дүшмәји өјрәнир, тәбиәтдә олан шәјләри вә һадисәләри онларын гаршылыгыла әләгәсиндә, даими инкишафда, дәјишмәкдә вә јениләшмәкдә дәрк едирләр.

Мәсәлән, шакирдләр үзви вә гејри-үзви маддәләрин гурулушу илә, битки вә һејванлар аләми һүчәјрәләринин гурулушу илә таныш олараг дүнјанын маддилији, онун вәһдәти, тәбиәтдә шәјләрин вә һадисәләрин гаршылыгыла әләгәси вә инкишафы анлајышларыны даһа јакшы мәнимсәјирләр. Тәчрүбә мәгсәди илә апарылан тәдрис просесиндә Д. И. Менделеевин дәври ганунун мөзмуну тәһлил едилмишдир. Дәври чәдвәлин материалы диалектиканын әсас мүддәә вә ганунларынын, хусусән кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси һаггындакы гануна ајдын сүбутдур². Маддәләрин мұхтәлиф чеврилмәләри, лабораторија ишләри заманы шакирдләрин мұшаһидә етдикләри кимја реаксијалары да буну сүбут едир.

Физиканы өјрәнәркән шакирдләр материјанын ән садә вә үмуми һәрәкәт формалары һаггында, атомун гурулушу һаггында билик әлдә едирләр. Онлар енержинин итмәмәси вә

чеврилмәси гануну илә, һәрәкәт мигдарынын итмәмәси гануну илә, үмуми чазибә гануну вә с. илә таныш олурлар. Шакирдләр материјанын вә онун һәрәкәтинин әбәдилији анлајышына, тәбиәт ганунларынын объективлијинә, онларын дәрк едилә билмәсинә кәтирилиб чатдырылар. Һәтта шакирдләрин физика дәрсләриндә таныш олдуглары анлајыш вә ганунаујунлуларын бир гисминин көстәрилмәсиндән дә ајдын олур ки, бу фәнн шакирдләрдә материјалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасында бөјүк рол ојнајыр.

Тәбијјат дәрсләриндә Дарвинин тәкамүл нәзәријјәсинин өјрәнилмәси, биткиләр вә һејванлар аләминин ән ибтидаи организмләрдән тутмуш инсанадәк инкишаф етмәси просеси илә конкрет материјал әсасында танышлыг шакирдләри тәбиәтдә шәјләрин вә һадисәләрин үмуми әләгәси, бир-бирини гаршылыгыла сүрәтдә шәртләндирмәси, даим инкишаф етмәси һаггында диалектик материализм мүддәәсыны сүбут едән дәлилләрлә силаһландырыр, диалектиканын ганунларынын онларын јакшы баша дүшмәләринә көмәк едир. Тәбијјатдан шакирдләр өјрәнирләр ки, шуур инсан бејнинин фәалијјәти мәһсулулур. Онлар али синир фәалијјәти һаггында И. П. Павлов тәлиминин әсас мүддәәлары илә таныш олурлар. Бу билик, шакирдләрин ичтимаијјат дәрсләриндә фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин ики чәһәтинә: материјанын илкин вә шуурун икинчи олмасына, дүнјанын дәрк едилә билмәсинә даир материјалы јакшы мәнимсәмәләринә көмәк едир.

Тәбиәтшүнаслыг фәнләриндән шакирдләрин әлдә етмиш олдуглары биликдән истифадә едилмәсинә даир мисал олараг Ленинграддакы 123 нөмрәли мәктәбин мүәллими В. В. Бојков тәрәфиндән һазырланмыш ашағыдакы тапшырыгы көстәририк.

«Марксизм-ленинизм—коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсасыдыр» мөвзусунда тәбиәт вә чәмијјәтдә шәјләрин, һадисәләрин гаршылыгыла әләгәси вә бир-бирини гаршылыгыла сүрәтдә шәртләндирмәси һаггында

диалектик мүддәәны өјрәндикдән сонра әлдә едилмиш билији мөһкәмләтмәк үчүн шакирдләрә ашағыдакы тапшырыг верилмишди.

Кимјаја, тәбијјата даир биликләрә әсасланараг ашағыдакы суаллара чаваб вермәли: 1. Кимјәви үнсүрләрин вә тәбиәтдәки маддәләрин гаршылыгыла әләгәсини әсасландырмаг үчүн Д. И. Менделеевин дәври ганунунун әһәмијјәти нәдән ибарәтдир? 2. Организмләрә онларын һәјат шәраитинин вәһдәти гануну диалектиканын һансы мүддәәсындан ирәли кәлир?

Дикәр билик сәһәләриндән тәбиәтдә вә ичтимаи һәјатда һадисәләрин гаршылыгыла әләгәсини вә бир-бирини гаршылыгыла сүрәтдә шәртләндирмәсини тәсдиг едән мисаллар сечмәли.

Мүһүм анлајышлары, ганунаујунлулары даһа јакшы шәрһ етмәк мәгсәди илә ичтимаијјат дәрслијиндә дә тәбиәтшүнаслыг елмләринә даир материал верилр. Мәсәлән, мүәллим дәрсликдә физикаја, кимјаја, тәбијјата, астрономијаја даир инандырычы мисаллар тапа билр. Бунлар диалектиканын әсас мүддәә вә ганунларынын даһа јакшы баша дүшүлмәсинә көмәк едир.

Үмуми биолокија курсу һәм диалектик, һәм дә тарихи материализмин мәнимсәнилмәси үчүн лазыми база јарадыр. Инсанын мәншәји вә инкишафы тарихины өјрәнән шакирдләр бу инкишаф просесиндә әмәјин ролуну даһа јакшы баша дүшүрләр.

Мәктәбдә кечилән ријазијјат, физика, кимја, тәбијјат фәнләри шакирдләри биликләрә силаһландырыр вә бу биликләр коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасы, шәһәрлә кәнд арасындакы, зәһни әмәклә физики әмәк арасындакы фәргләрин арадан галдырылмасы илә әләгәдар олан мәсәләләрин һәллиндә, зәһмәткешләрин һәјатынын даһа дә јакшылашдырылмасында һәммин елмләрин ролуну ичтимаијјат курсунда ачыб көстәрмәјә вә шәрһ етмәјә имкан верир.

Бу мәсәләләрин, һабелә курсун фәлсәфәјә даир һиссәсинин өјрәнилмәсиндә игтисади чоғрафија мәлуматы да аз рол ојнамыр. Коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмағын әсас истигамәтләрини јакшы баша дүшмәкдә ССРИ-нин игтисади чоғрафијасы курсунун ролу хусусилә бөјүкдүр, чүнки бу фәнн ССРИ-нин табии сәрвәтләринин вә әмәк еһтијатларынын чоғрафијасы һаггында, өлкәмиздә ағыр вә јүнкүл сәнајенин, кәнд тәсәрууфатынын, нәглијјатын инкишаф перспективләри һаггында билик верир: мұттәфиг республикалар һаггында игтисади-чоғрафи хүләсә Ленин милли сијасәтинин әсасларыны јакшы баша дүшмәјә, коммунизм гуручулуғу сәһәсиндә совет халqlарынын мұвафәғијјәтләрини әјани шәкилдә көстәрмәјә көмәк едир.

Орта мәктәбдә кечилән бүтүн фәнләр арасында ичтимаијјат курсунун әһәмијјәтини нәзәрдән кечирәркән буна хусуси диғгәт јетирилмәлидир ки, һәммин фәннин өјрәнилмәси мұхтәлиф тәдрис фәнләри арасындакы әләгәләр шакирдләрин ајдын баша дүшмәләринә көмәк едир. ССРИ тарихи вә ән јени тарих фәнләри арасындакы әләгә даһа габаыг шәкилдә нәзәрә чарпыр, чүнки ичтимаијјаты кечдикдән сонра тарихи материализмин мүһүм ганунлары илә таныш олан шакирдләр зәманәмизин әсас мөзмунуну, бир-биринә зидд олан ики системин инкишаф перспективләрини, бүтүн дүнја миграсијадә социализм вә коммунизмин тәнтәнәсинин илкин шәртләрини дәриндән баша дүшүрләр. Ичтимаијјат курсунда үмуми инкишаф ганунларынын өјрәнилмәси, чәмијјәтлә тәбиәт арасында чохчәһәтлә әләгәнин ачылыб көстәрилмәси, мұхтәлиф билик сәһәләринә анд хусуси ганунларын даһа дәриндән мәнимсәнилмәси вә орта мәктәбдә кечилән елмләрин әсасларынын мөзмуну арасында олан бәзи мүһүм әләгәләрин баша дүшүлмәси үчүн шәраит јарадыр.

Ичтимаијјат курсунун шакирдләрин билијини нечә зәңкинләшдирдијини орта мәктәб мәзунлары өз

¹ Ф. Енкелс, Тәбиәт диалектикасы. Дөвләт Сјисәи Әдәбијјат Нәшријјаты, 1955, сәһ. 157 (русча).

² Ичтимаијјат вә кимја фәнләринин әләгәсинә даир мәсәләләр Л. А. Светковун «Преподавание истории в школе» журналында (№ 2, 1962-чи ил, сәһ. 69—78) дәрк олунмуш мөғаләсиндә конкрет шәкилдә шәрһ едилр.

сөһбәтләриндә көстәрмиш, өз ишлә-риндә бу барәдә язмышлар.

Будур, Москвадакы 315 нөмрәли мәктәбин шакирдләриндән биринин чавабы беләдир: «Бу курсу өйрән-мәклә мән аз да олса, марксизм-ле-нинизм нәзәрийәсін илә таныш ол-дум. Фәлсәфә мәсәләләринин, мәһсул-дар гүвваләлрә истәһсал мүнәсибәт-ләринин әләгәсн мәсәләсинин мұзакн-рә етдижимиз дәрсләр мәнним чох хо-шума кәлдн.

Бу фәнни өйрәнмәклә мән, тари-хин, һабелә дикәр фәнләрин кечил-мәси просесиндә әлдә етмиш олду-ғум бүтүн биликләри санки әсәслән-дырдым.

Бу фәнни өйрәндикдән сонра мән партијамыз, халғымыз гаршысын-да, һабелә бүтүн дүнйә зәһмәткешләр гаршысында нә кими вәзифәләр дурдуғуну даһа ајдын билдим, ком-мунизмн мадди-техники базасынын нә демәк олдуғуну баша дүшдүм. Сијаси биликләрин әсәсларынын өй-рәнилмәси сәјәсиндә мұасир һәјәт мәсәләләриндән, хариҷи өлкәләрдә олан һадисәләрдән даһа јакшы баш чыхармаға башламышам. Сосиализ-мин гәләбәсинин вә капитализмин мәһвинин лабүдлүҗү мәсәләси мәнним үчүн даһа ајдын олмушдур».

Јени фәннин бөјүк тәлим-тәрбијә-ви әһәмијјәти јалғыз онда дейилдир ки, о, мүхтәлиф тәдрис фәнләриндән шакирдләрин әлдә етмиш олдуғла-ры биликләри үмумиләшдирир, бу биликләри зәнкннләшдириб низама салыр, һәм да ондадыр ки, о, мәзмү-ну е-тибары илә орта мәктәб мә-зунларынын һазыркы вә кәләчәк әмәли фәалијјәтләри илә сых әләгә-дардыр. Тәчрүбә гәјдәсы илә апары-лан тәдрисн кедишиндә шакирдләр-ин истәһсалат тәлімин кечдикләри мұәссәсәнин, идарәнин истәһсал вә ичтимаи-сијаси фәалијјәти илә мүх-тәлиф формаларда әләгә јарадыл-мышдыр.

Кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә әмәјин характери вә ролу мәсәләсинин, әмәк вә колхоз һүгуғу-на даир мүддәаларин, коммунизмн мадди-техники базасыны јаратма-ғын башлыча истигамәтләрини, со-сиалист мүлкнјјәти формалары ин-

кишаф просесинин вә с. мәсәләләрин ичтимаијјат курсунда өйрәнилмәси истәһсалат тәліминдә вә кәләчәк әмәк фәалијјәтнндә гаршыда дурән вәзифәләри шакирдләрин даһа јак-шы баша дүшмәләринә көмәк едир.

Тәчрүбә мәсәди илә апарылан тәдрис просесиндә ичтимаијјат му-әллимләри коммунист әмәји бри-гадаларынын вә ја бу аыды алмағ үчүн мұбаризә апаран коллективләр-ин фәалијјәтнин өйрәнилмәсини тәшкнл етмишләр. Шакирдләр һәм-чинин мұәссәсәләрин планлары илә, истәһсалат көстәричиләри илә, тех-ники тәрәгги мәсәләләри илә, гәнаәт үсулунун, әмәк мұһафизәси тәдбир-ләринин һәјәтә кечирилмәси мәсәлә-ләри вә с. илә таныш олурдулар. Конкрет истәһсалатла бу чүр та-нышлығын нәтичәләри семинар мәш-ғәләләриндә вә конфрансларда үму-миләшдирилирди. Семинар мәшғә-ләләриндә вә конфрансларда, дөвләт мұәссәсәләринин ишчиләри вә кол-хозчуларла көрүшләрдә шакирдләр-ин сөјләдикләри тәнгиди гәјдләр бир чох һалларда истәһсалын, зәһ-мәткешләрин тәһсилнин, мәдәни ис-тираһәтнин тәшкнлиндә олан пөг-санларын арадан галдырылмасына көмәк едирди. Бир тәрәфдән ичти-маијјат мұәллимнин рәһбәрлији ал-тында көрүлән бу иш, дикәр тәрәф-дән исә шакирдләрин истәһсалат тәліми коммунизм гуручулуғу вә-зифәләринин даһа дәрндән баша дүшүлмәсинә, кәнчләрдә коммунист шүүрлулуғу тәрбијәсинә көмәк ет-мишдир.

«Ичтимаијјат» курсунун кечилмәсинә мұәллимн, мәктәбин, шакирдләрин һазырлашдырылмасы һаггында

Ичтимаијјат курсунун гаршысын-да дурән бөјүк тәлим-тәрбијә вәзи-фәләринин мұвәфғәгнјјәтлә јеринә јетирилмәси хејли дәрәчәдә мұәлли-мин идеја-нәзәри вә педагожи һа-зырлығындан, онун тәлим-тәрбијә ишнинә јарадычылығла јанашмасын-дан, һабелә бу јени тәдрис фәннинин кечилмәсинә педагожи коллективн, ичтимаи тәшкнлатларын, мәктәбин бурахылыш синифләриндә охујан

шакирдләрин һазыр олуб-олмамала-рындан асылыдыр.

Мәлум олдуғу кими, ичтимаијјат курсунда елми биликләрнн бир чох сәһәләринә: фәлсәфә, сијаси игти-сада, елми коммунизмә, һүгуға, тари-хә вә с. даир мәлумат верилр. Курсун бу хүсусијјәти мұәллимнн йәртәрәфли вә дәрнн һазырлыға ма-лик олмасыны тәләб едир. О, марк-сизм-ленинизм нәзәрийәсн сәһәсин-дә билијини даим тәкмилләшдирмә-ли, К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинн әсәрләрини мүнтязәм сү-рәтдә вә дөнә-дөнә охумалыдыр. Партијанын Програмы, Сов.ИКП XX, XXI вә XXII гурултајларынын материаллары, бейнәлхалғ комму-нист вә фәһлә һәрәкатынын програм сәнәдләри, партија вә дөвләтин ди-кәр сәнәдләри мұәллимнн столүстү китаблары олмалыдыр.

Мәркәзи вә јерли гәзетләрин, «Коммунист», «Вопросы филосо-фии», «Политическое самообразо-вание», «Советское право» кими журналларын вә дикәр ичтимаи-сијаси нәшрләрин, һабелә педагожи журналларын материаллары даим мұәллимнн әлинин алтында олма-лыдыр.

Ичтимаијјат фәнниндән мұһазирә-ләрә, сөһбәтләрә, семинар типли мәшғәләләрә һазырлашмағда фәл-сәфә, сијаси игтисада, сијаси биликләрнн әсәсларына вә сан-рә даир мүхтәлиф дәрс вәсанти мұәллимә бөјүк көмәк көстәрәр. Бунлардан бәзиләрнн адыны чә-кәк: Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи. 2-чи нәшр. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшриј-јаты, 1962; Сијаси биликләрнн әсәс-лары. Дәрс вәсанти. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Марксизм-ленинизм әсәслары. Дәрс вәсанти. О. В. Куусиненин үмуми редактәси илә. 2-чи нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; Марксизм-ленинизм әсәслары. Дәрс вәсанти. Ф. В. Константиновун редактәси илә. Дөвләт Сијаси Әдәбиј-јат Нәшријјаты, 1962; В. Г. Афанас-јев. Фәлсәфи биликләрнн әсәсла-ры. Күтләви дәрслик, 2-чи нәшри. Дөвләт Ичтимаи-Игтисади Әдәбиј-

јат Нәшријјаты, 1962; Марксизм-ленинизм әсәслары. Дәрс вәсанти. О. В. Куусиненин үмуми редактәси илә. 2-чи нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1962; П. И. Никитин. Си-јаси игтисадын әсәслары, күтләви дәрслик. 2-чи нәшри. Дөвләт Ичти-маи-Игтисади Әдәбијјат Нәшријја-ты, 1962; Сијаси игтисад. Дәрслик. 4-чү нәшри. Дөвләт Сијаси Әдәбиј-јат Нәшријјаты, 1962.

Тәдрис башлананадәк вә тәдрис просесиндә мұәллим мұһум мәсәлә-ләри ајдын вә йфәдәли бир шәкил-дә шәрһ етмәјә имкан верән мате-риаллары, елми-күтләви вә бәднн әдәбијјатдан парчалары, вахташы-ры мәтбуат материалларыны, доғ-ма өлкәдә халғ тәсәррүфатынын ај-ры-ајры сәһәләринин инкишафына даир мәлуматлары вә с. топлајыб системә салыр.

Ичтимаијјатдан дәрс дејән мұәл-лимнн чох мұһум вәзифәси өзүнүн педагожи билијини, методики мәһа-рәтини даим тәкмилләшдирмәк, бу сәһәдә гнјмәтли нә варса һамысыны өйрәнмәкдир. Тарихнн тәдрисиндә, јакын кечмишдәк кечилән ССРИ Конституцијасынын тәдрисиндә мүс-бәт тәчрүбәјә әсәсланмағ, һабелә јени фәнн сәһәсиндә апарылан үчил-лик тәчрүбә ишинин нәтичәләрин-дән истифада етмәк ләзымдур.

Мәсәлән, ашағыдакы мәзмүәләр-дә вә методики вәсантидә фәјдалы мәсләһәтләр верилр: «Мәктәбдә си-јаси биликләрнн әсәслары» курсу-нун тәдрис сәһәсиндә илк тәчрүбә, А. Т. Кинкулкинн редактәси илә. РСФСР ПЕА-нын Нәшријјаты, 1961; «Мәктәбдә сијаси биликләрнн әсәс-лары», З. Т. Серкованын, Н. Д. Нел-јубиннн редактәси илә. Свердловск китаб нәшријјатынын нәшри, 1962; В. Б. Божков. «Сијаси биликләрнн әсәслары» курсунда «Марксизм-ле-нинизм—коммунизм гуручулуғунун нәзәри әсәслары» мөвзусунун өйрә-нилмәси. Г. А. Бородачын вә В. И. Мазуренконун редактәси илә.

РСФСР ПЕА-нын нәшриятты, 1962; В. В. Божков, В. И. Калужный, П. М. Никодимов, М. П. Овчинникова. «Сијаси биликлерин асаслары» курсунда «Социализм — коммунизм биринчи фазасыдыр» мөвзусунун өйрөнүлмөсү. Давыдовун редакциясы илэ. РСФСР ПЕА-нын нәшриятты, 1962. «Советокаја педагогика», «Народное образование», «Преподавание истории в школе» журналларында бу мөсөлэ һаггында дәрч олунмуш мөгаләләр дэ фәјдалы мәсләһәтләр верилимшидир.

Сов.ИКП XXII гурултајы материалларынын өйрөнүлмөсү саһәсиндэ газанылмыш мараглы тәчрүбә мөүллимә хейли көмөк едәр. Бу тәчрүбә вахташыры методикә әдәбијатда ишыгландырылмыш, һабелә мәрүзәләрдә, мөүллимләри тәкмилләшдирмә институтларынын төвсипләриндә әкс етдирилмшидир.

Мөүллим курсун тәдрисиндә мөүхтәлиф методикә усуллардан вә тәшкиләт формаларындан истифадә едәчәк: мұсаһибә, әкскурсия, көрүш, семинар мәшғәләләри вә с. кечирәчәкдир. Буна көрә дэ кәрәк ишин бу нөвләри әввәлчәдән планлашдырылсын, һазырланан тәдбирләрин мөзмуну вә мүддәтләри һаггында мұвафиг идарә вә мұәссисәләрлә данышылыб разылыг әлдә едилсин.

Ичтимаийәт фәннинин тәдрисинә һазырлашаркән нәзәрә алынмалыдыр ки, бу курс һәфтәдә дөрд саат олмага, дәрә илинин икинчи јарысындан кечириләчәкдир. Онун тәдрисинин тарих дәрсләри илэ әлагәдәр шәкилдә планлашдырылмасы һаггында «Преподавание истории в школе» журналынын 1962-чи илдә чыхан 6-чы нөмрәсиндә һәһс едилмшидир.

Ичтимаийәт мөүллими, бир гәјда оларат, тарих мұтәхәссисидир. Һалбуки, мөүхтәлиф билик саһәләрини үмүмиләшдирән јени курс һәм ичтимаи, һәм дэ тәбиәтшүнаслыг фәнләринә даир материаллардан тәлим-тәрбијә ишләриндә кениш бир сурәтдә истифадә олунмасын тәләб едир. Мөүллим јени

фәнән мұвәффегијәтлә дәрә һәмәк үчүн мәктәб коллективинин, хуsusән јухары синифләрдә дәрә јән мөүллимләрин әлбир ишинә вә көмөјинә архаланмалыдыр.

Ғабачадан ичтимаийәт курсунун програмы илэ таныш олан физика, кимја, тәбијәт, чографија, әдәбијәт мөүллимләри шакирдләрә мәлүм олан һансы фактлар вә һадисәләрә, һансы ганунајуғунлуғлар дәрсләрдә әсасланмағын, мөүхтәлиф фәнләрә даир һансы әјани вә саитдән, һансы елми-күтләви әдәбијәтдан истифадә етмәјин лазым кәлдији һаггында мәсләһәт верә биләрдәр вә вермәлидирләр.

Лакин бу, әлбир ишләмәјин јалныз биринчи мәрһәләсидир. Елми дүнјакөрүшүнү даһа јахшы формалашдырмагдан өтрү конкрет биликләри системә салыб үмүмиләшдирмәли олан курсун кириши тәбиәтшүнаслыг вә һуманитар фәнләриндән дәрә дејән мөүллимләрдән тәләб едир ки, онлар өз фәнләринин ичтимаийәтлә вә дикәр фәнләрә әләгәләндирилмәси үзәриндә дүшүнсүнләр, шакирдләрдә елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы саһәсиндә мәктәбдә көрүлән бүтүн ишләрин күчләндирилмәси үчүн план һазырлајыб һәјәтә кечирсинләр.

Јени фәннин кечилмәси илэ әлагәдәр оларат мәктәбләрин педагожи коллективләри әлбир ишин мөүхтәлиф формаларындан истифадә етмишләр. Мәсәлән, бир сыра мәктәбләрдә педагожи шураларын ичласлары олмуш, семинарлар кечирилмиш, јени фәннин гаршысында дурән вәзифәләрә вә мөзмунуна даир мәрүзәләр динләнилмиш, тәдрис фәнләринин гаршылыглы әләгәләри мұзакирә едилмшидир. Бир чох мәктәбләрдә семинарлардан, педагожи шуранын ичласындан, тәдрисин тәчрүбәси тәхмини оларат јекунлашдырылдыгдан сонра шакирдләрин елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы мәсәләсинә һәср едилән конфранслар кечирилмишдир. Һәмин конфрансларда мөүллимләр, мәсәлән, ашағыдакы мөзмунда мәрүзә етмишләр: «Мәктәб-

дә физиканын тәдриси процесиндә дүнја һаггында материалист тәсәввүрүн шәрһи», «Х синифдә бәдии әсәрин идеја мөзмунунун тәһлили», «Биолокија дәрсләриндә материалист дүнјакөрүшү тәрбијәси», «ССРИ-нин итгисади чографијасы дәрсләриндә мәһсулдар пүввәләри јерләшдирмәјин социалист принципин ачылыб кестәрилмәси», «Чографија дәрсләриндә «чәмијјәтин мадди һәјәт шәрәити» аңлајышы үзәриндә иш», «Тәбиәтин инкишафына даир объектив ганунларын физика вә кимја дәрсләриндә ачылыб кестәрилмәси» вә с.

Мәктәбләрдә, рајон педагожи кабинетләринин јанында јухары синифләрдә һуманитар вә тәбиәтшүнаслыг фәнләриндән дәрә дејән мөүллимләрин семинарларыны тәшкил етмәк мәгсәдәјуғундур. «Шакирдләрдә елми дүнјакөрүшү формалашдырмағын јоллары» мөвзусуна һәср едилән бу семинарларда програмларын, дәрсликләрин тәһлили, тәдрис тәчрүбәсинин нәзәрә алынмасы әсасында шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мөүхтәлиф фәнләрин ојнадығы рола даир тәчрүбә мұбадиләси кечириләчәк, фәнләр арасында сәмәрәли әләгә јарадылмасындан, шакирдләрдә әгидәнин формалашдырылмасы саһәсиндә көрүләчәк әлбир ишләрин јолларындан данышылачагдыр. Һәмин семинарларда фәнләрарасы экскурсия, конфранс, диспут вә с. кечирилмәси планларыны һазырламаг да фәјдалидыр. Бу чүр методикә семинарларын кечирилмәси нәтичәсиндә елми-тәчрүби конфранслар үчүн, «Педагожи мұһазирәләр» үчүн мәрүзәләр һазырлана биләр.

Ростов-Дондакы 21 нөмрәли мәктәбдә (мөүллим Т. К. Јалтырдыр) јухары синифләрдә охујан шакирдләрин валидејнләринин јығынчагы кечирилмиш, бурада ичтимаийәт мөүллими јени фәннин вәзифәләри, онун тәдрисинин хуsusијәтләри һаггында данышмышдыр. Бу чүр иш бөјүк мүсбәт нәтичә верә биләр. Јени фәннин гаршысында гојулмуш бөјүк тәрбијә вәзифәләри, онун им-

канлары илэ таныш олан валидејнләр өз ушагларыны даһа дүзкүн тәрбијә етмәјә чалышар, ичтимаийәт мөүллимләри вә синиф рәһбәрләри илэ сых әләгә сахлајарлар. Бундан әләвә, валидејнләр фәнлә әләгәдәр оларат планлашдырылмыш экскурсияларын, көрүшмәләрин һәјәтә кечирилмәсинә көмәк едә биләрдәр.

Истәр ичтимаийәт мәшғәләләри башланмамышдан әввәл, истәр сә дэ бу фәннин тәдрис едилдији заман мөүллим китабханачы илэ бирликдә бөјүк һазырлыг иши көрүр. Мәктәб китабханасы шакирдләрин өз үзәрләриндә мұстагил ишләмәләрини тәшкил етмәк үчүн, семинар типли мәшғәләләр үчүн чохла әдәбијәтә малик олмалыдыр. Бурада марксизм-ленинизм классикләринин, мөзмуну шакирдләр тәрәфиндән билаваситә өйрәнилән әсәрләри кифәјәт мигдарда олмалыдыр. Бу әсәрләр сырасына К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијасынын манифести», В. И. Ленинин «Марксизмин үч мәнбәји вә үч тәркиб һиссәси», «Девләт һаггында», «Бөјүк тәшәббүс», «Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри», «Кәңчәр иттифагларынын вәзифәләри» әсәрләри дахилдир. Партијанын Програмы вә Низамнамәси, СССР Конституциясы, Сов.ИКП XX, XXI вә XXII, гурултајларында Н. С. Хрушчовун мәрүзәләри, комсомолун низамнамәси һәр бир шакирднин әли алтында олмалыдыр. Мәктәб китабханасы журнал вә гәзетләрдән, елми-күтләви вә бәдии әдәбијәтдан лазым олан материалларын сечилмәсиндә шакирдләрә мүнтәзәм сурәтдә көмәк етмәлидир. Јахшы оларды ки, ичтимаийәт мөүллимнин рәһбәрлији алтында китабханачы вахташыры мөүјјән мөвзуларә һәср едилән сәркиләр, һабелә бу фәннә даир јени әдәбијәт сәркиләри дүзәлтсин.

Шакирдләри вахташыры әдәбијәтлә вә дикәр әдәбијәтлә јахшы таныш етмәкдән өтрү белә бир фактын нәзәрә алынмасы да мәгсәдәјуғундур: мөүллимләр тарих кабинетиндә ичтимаийәтә даир кичик

мүөллим, шакирдларин гуманитар вэ табиятшүнаслыг фэнлэриндэн элдэ етмиш олдуглары биликлэрэ эсасланараг, охуругу муһазирэдэ анлајыш вэ ганунаујунлугларын маһијјетини шэрһ едэчэк, муһум нэзери мүддәаларын дүзкүнлүјүнү сүбүт едэчэк, шакирдларин фикрини нәтичеләр чыхарылмасына вэ үмумиләшдирмәләр едилмәсинә јөнөлдәчәкдир.

Мүөллимни данышыгы, онун муһазирәси бир гайда олараг мүсаһиба үнсүрлери илә әлагәләндирилир.

Мүсаһибә методу тәдрис материалынын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просесини фәаллашдырыр, әлдә едилмиш биликдән истифадә етмәј, өз әгидәсинин дүзкүнлүјүнү сүбүт едә билмәји онлара өјрәдир. Ичтимаијјат курсунун үмумиләшдиричи характери, ону өјрәнәркән шакирдләрин тарихдән, физикадан, кимјадан, тәбијјатдан вэ диқар фәнләрдән өјрәндикләри, һабелә истәһсалатда фәјдалы әмәклә мәшгул олан заман әлдә етмиш олдуглары биликләрә эсасланмаг имканы вэ зәрурәти мүсаһибәјә хејли диғәт јетирмәјә шәрант јарадыр. Тәчрүбә гайдасы илә тәдрис заманы мүсаһибә, шакирдлери јени анлајыш вэ ганунаујунлугларла кәтириб чатдырмаг, мүзакирә едилән мәсәләјә шакирдләрин мунасибәтини ајдынлашдырмаг вэ дүзкүн нөгтеји-нәзәри мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә, кечилмиш материалы мөһкәмләтмәк, тәқаррамәк вэ системә салмаг мәгсәди илә тәтбиг едилмишдир.

Ичтимаијјат дәрслик әсасында өјрәниләчәкдир. Буна көрә дә шакирдләр дәрслијин мәзмунуну мүн-тәзәм сүрәтдә өјрәнмәклә бәрәбәр, онун мәтниндән истифадә едәрәк бир сыра мүстәгил ишләр көрәчәкләр. Бу чүр мүстәгил ишләр ашағыдакылардан: дәрслијин фәсилләринин ахырында көстәрилән суаллара чаваб вермәкдән; дәрсликдә шәрһ едилән ганунаујунлугларын тәзәһүрләрини нүмајиш етдирән мисаллар дүшүнмәкдән, гуманитар вэ тә-

биятшүнаслыг фәнләриндән, елми-күтләви әдәбијјатдан бу чүр-мисаллар сечмәкдән (фәлсәфә мәсәләлери кечилән заман бу тапшырыглар хүсусилә вачибдир) вэ с.-дән ибарәт ола биләр.

Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрлери үзәриндә, муһум партија вә совет сәнадлери үзәриндә шакирдләрин ишләмәсинин тәшкили вә методикасы һағында тарих мүәллимләринин бөјүк тәчрүбәси вардыр. Бу тәчрүбә ичтимаијјатын тәдрисиндә дә нәзәрә алынмалыдыр. Јени фәннин тәдрисиндә башланан заман бурахылыш синифләриндә охујан шакирдләр, илк мәнбәләр үзәриндә ишләмәк үчүн ашағы синифләрдәкинә нисбәтән даһа чох билик, тәчрүбә вә бачарыг әлдә етмиш олулар.

Курс тәчрүбә гайдасы илә кечилән заман шакирдләрә план вә әсас суаллар верилирди. Шакирдләр һәмин план вә суаллары әсас тутараг әсәри өјринир, верилмиш суаллара чаваб һазырлајырдылар.

Мәсәлән, Воронеждәки 7 нөмрәли мәктәбин мүәллими И. В. Тростјански «Коммунист Партијасынын манифести» өјрәнилән заман шакирдләрә ашағыдакы иш планыны тәклиф етмишдир:

1. Синфи мүбаризә—чәмијјәтин мүтәрәгги инкишафынын әсасыдыр.

2. Феодализмә гаршы мүбаризә апардыгы вә буржуа чәмијјәтинин бәргәрар олмасы дөврүндә буржуазијанын ингилаби ролу.

3. Капитализмин әсас зиддијјәти.

4. Буржуа истепсал мунасибәтлери мөһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн әнкәлдир; буржуа гурулушунун мәһвинин лабүдлүјү.

5. Пролетариатын үмумдүнја тарихи ролу.

6. Пролетариатын габагчыл дәрәсәси олан Коммунист Партијасынын ролу вә вәзифәлери.

Шакирдләр бу планы рәһбәр тутараг «Манифест»ин мәтнини өјрәнмәли идиләр. Сонра әсәр синифдә әсас етибары илә јухарыда көстә-

рилән план үзрә тәһлил едилмишдир.¹

Ичтимаијјат курсунун тәдриси просесиндә Сов.ИКП Програмынын мәзмунуну дәриндән изаһ етмәк вәзифәсини гаршысында гојан мүәллим марксизм-ленинизмин бу көркәмли сәнәдинин мәтни үзәриндә шакирдләрин ишини мүхтәлиф шәкилләрдә тәшкил едир.

Мәсәлән, курсун гаршысында дуран мүрәккәб мәсәләрдән бири кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә милләтләрин инкишаф перспективи мәсәләсидир. Бу мәсәләнни тәлим-тәрбијә чәһәтдән бөјүк әһмијјәти вардыр.

Ленинграддакы 4 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ј. Н. Андреева милләтләрин инкишафы мәсәләсинә даир шакирдләрә ашағыдакы тапшырыгы вермишдир:

«Курсун икинчи мөвзусунда кечилмиш «Социализмдә милләтләр» фәслини тәқрар едир».

Сов.ИКП Програмынын икинчи һиссәсиндән «Милли мунасибәтләр саһәсиндә партијанын вәзифәлери»ни (IV фәсил) охујун¹. Ашағыдакы суаллара чаваб верин:

1. Милли мәсәләнни һәлли үчүн социализмин галиб кәлмәсинин нә әһмијјәти вар?

2. Социализм шәраитиндә милләтләрин инкишафында ики мүтәрәгги мејл һансылардыр?

3. Партија кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә милли мунасибәтләр саһәсиндә гаршыја нә кими вәзифәләр гојур?

4. Синфи фәрғләрин, јохса милли фәрғләрин силинимәси әввәл олачаг?

Һәрдән бир, сәнәдин ајры-ајры һиссәлери һағында мүстәгил сүрәтдә план тәртиб етмәјин шакирдләрә тапшырымасы да мәгсәдәујун-

¹ М. П. Овчинниковун «Сіјаси биликләрин әсаслары» курсунда марксизм-ленинизм банилери әсәрләринин өјрәнилмәси тәчрүбәсиндән алы мәғаләсиндә дә «Коммунист Партијасынын манифести» үзәриндә ишләмәјин вариантлары вардыр. «Преподавание истории в школе» журналы, 1961, № 4, сәһ. 49—50.

² Сов.ИКП XXII гурултајынын материаллары. Азәрнәшр, 1961, сәһ. 439—443.

дур. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрдијими, ССРИ-дә социализм гуручулуғунун әһмијјәтини вә јекунларыны өјрәнән заман шакирдләр Сов.ИКП Програмынын мәтни үзәриндә чох марағлы ишләр көрүрләр¹. Сов.ИКП Програмынын һәмин фәсли һағында шакирдләр тәғрибән ашағыдакы мәзмунда план тәртиб едиләр:

1. Бөјүк Октябр социалист ингилабынын үмумдүнја тарихи әһмијјәти.

2. Социализм гуручулуғунун чәтинликләри.

3. Ленинни социализм гурмаг планы, онун һәјата кечирилмәси.

4. Социализмин чох бөјүк гәләбәләри.

5. Совет халгынын кечмиш олдугу јолун әсас дәрслери.

Партија Програмынын јухарыда көстәрилән материалы һағында мүсаһибә едәркән мүәллим чалышыр ки, шакирдләр тарихә даир биликләриндән: Бөјүк Октябр социалист ингилабынын әһмијјәти һағында, социализм гуручулуғуна даир Ленин планы һағында, социализм гуручулуғунун ганунаујунлуглары вә с. һағында билдикләриндән истифадә етсинләр. Бу вә ја диқар һадисәнин, ганунаујун просесин инкишафыны изләмәк үчүн ики-үч сәнәдин (онларын кичик бир һиссәсинин) тәһлил едилмәси да мәгсәдәујундур. Мәсәлән, шакирдләр Сов.ИКП-нин нөвбәдәнкәнар XXI гурултајында Н. С. Хрушшовун мәрузәсинин IV фәслинин биринчи һиссәси илә² таныш олулар. Бу сәнәдин материаллары әтрафында мүсаһибәдән сонра мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, Сов.ИКП Програмындан «Коммунизм—бүтүн бәшәријјәтин ишығлы кәләчәјидир» адлы фәслиндән коммунизм гуручулуғунун ардычыл мәрһәләлери көстәрилән ахырынчы

¹ Бах: Биринчи һиссә, II фәсил. «Октябр ингилабынын вә ССРИ-дә социализмин гәләбәсинин үмумдүнја тарихи әһмијјәти».

² Бах: «Коммунизм гуручулуғунун јени мәрһәләси вә марксизм нәзәријјәсинин бәзи мәсәләлери», «Сов.ИКП-нин нөвбәдәнкәнар XXI гурултајынын материаллары», Дөвләт Сіјаси Әдәбијјат Нәшријјаты, 1959, сәһ. 83—86.

һиссәни охусунлар¹ вә ашағыдакы суалын чавабы үзәриндә фикирләшсинләр: «Партияның Програмында яхын опилликләр үчүн коммунизм гуручулуғунун әсас мәрһәләләрн көстәрилмишдир, сәсиализмнн бөјүрәк коммунизмә кечмәсинн гаунаујуғунлуғлары бу мәрһәләләрнн мәзmunунда пәчә ифадә едилмәлидир?».

Сәсиализм коммунизм гуручулуғунун вәзифәләринн—коммунизмнн мадди, техника базасынын җарадылмасы, коммунист ичтимаи мүнәсибәтләринн формалашдырылмасы, јени ишсан јетишдирилмәси вәзифәләринн шакирдләр конкрет шәкилдә дәрәдәндәрсә өјрәннр, сәсиализмнн инкишаф едәрәк коммунизмә кечмәсинн гаунаујуғунлуғлары барәсиндә өз билликләринн дәрннләшдирир вә конкретләшдирирләр.

«Коммунизмдә әмәк» мәсәләси кечиләркән шакирдләр В. И. Лениннн «Бөјүк тәшәббүс» адлы мәғаләсинн мәтнн үзәриндә ишләмишләр, онлар мәғаләни охумуш, ондан парчалар јазыб көтүрмүш, диггәтләринн «В. И. Ленин әмәјә коммунист мүнәсибәтннн нәдә көрүрдү» мәсәләси әтрафында чәмләшдиришләр.

ССРИ тарихиндә даир материалә әсасланарат шакирдләр өлкәмиздә сәсиализм җарышынын инкишаф мәрһәләләринн јада салмыш, коммунист әмәји зәрбәчиләри вә коллективләри һәрәкәтына хусуси диггәт јетирмишләр.

Тәчрүбә көстәрмишдир ки, марксизм-ленинизм классикләриннн әсәрләринн, партија сәнадләринн өјрәнәркән тарихи јада салмаг, бу әсәрләрдә ирәли сүрүлмүш мүддәалары тәсдиг едән мисаллары тарихдән вә мүасир һәјатдан сечмәк мәгсәдәүғундур. Мәсәлән, «Коммунист Партиясынын манифести»нн өјрәнәркән мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, ән јени тарихә даир материалдан истифадә едәрәк капитализмнн әсас зиддијјәтннн, јәни әмәјин ичтимаи характери илә мә-

нимсәмәниң хусуси формасы ара-сындакы зиддијјәтин инди, капитализмнн үмуми бөһранынын үчүнчү мәрһәләси шәрантиндә нәчә тәзаһур етдијјини тәһлил етсинләр. В. И. Лениннн «Дөвләт һаггында» әсәринн өјрәнәркән шакирдләр дөвләтин тарихи типләринә вә формаларына даир мисаллар, мүасир буржуа дөвләтинн истисмарчы маһијјәтинн көстәрән фактлар кәтирирләр. Шакирдләр В. И. Лениннн «Совет һакимијјәтиннн нөвбәти вәзифәләри» адлы башга бир әсәри үзәриндә ишләркән ашағыдакы суала чаваб вериләр: «В. И. Лениннн һәмнн әсәриндә ирәли сүрдүју вәзифәләр инди нәчә јеринә јетарилр?».

Әсәрн мәтниннн өјрәнилмәси, онда ирәли сүрүлмүш мүддәаларын вә онларын јеринә јетирилмәсиннн баша дүшүлмәси шакирдләрә билијин тәдричлә артарат әгидәјә чеврилмәсинә көмәк едир.

Ичтимаијјат мүәллимләри, тарих вә ССРИ Конституциясы фәнләри саһәсиндәки иш тәчрүбәсинә әсасланарат доғма биллириннн һәјатына даир инандырычы фактлардан, вахташыры нәшрләрин материалларын-дан, бәдин әдәбијјатдан истифадә едириләр.

Белә ки, тәчрүбә гајдасы илә апарылаң тәдрис просесиндә шакирдләрә, истәһсалат тәчрүбәси кечдикләри мүәссисәләриннн фәалијјәтиннн мүхтәлиф чәһәтләри илә, халг дружиналарынын, јерли совет фәалларынын ишләри илә, һабелә өлкәшүнәслыг характери дашыјан дикәр материалларла таныш олмагы тәләб едән тапшырыглар верилирди.

Екскурсия заманы фәрди вә груп һалында јеринә јетирилән тапшырыглар фәјдалыдыр. Бу тапшырыглар шакирдләр гаршысында мүәјјән мәгсәдләр гојур, онларда өјрәнилән материалә җарадычылығла јанашмаг габилијјәтинн инкишаф етдирир.

Мәсәлән, Москва вилајәтиннн Дмитров шәһәриндәки I нөврәли мәктабнн мүәллими Р. Г. Лагун «Социализмнн тәдричлә бөјүрәк коммунизмә кечмәси» мөвзусуну кечир-

мишдән әввәл мәктабә һамилик едән әлчәк вә тикиш фабрикләринә экскурсия тәшкил етмишдир. Шакирдләрә тапшырыг верилмишдир ки, һәрәси ашағыдакы мәсәләләрдән бири-нә даир материал топласын: фабрикнн истәһсалат планы; әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси уғрунда мүбариза; мәһсулун маја дәјәриннн ашағы салынмасы уғрунда мүбариза; даими истәһсалат мүшавирәләриннн фәалијјәти; автоматлашдырма вә комплексли механикләшдирмәнин тәтбиғи вә с. Сонра мөвзунун мүәјјән фәсилләри кечилән заман шакирдләр о гәдәр дә бөјүк олмајан мәрүзәләрлә чыхыш етмишләр.

Мүәллимләр данышығда, мүсаһибәдә вахташыры мәтбуатын материаларындан истифадә едир вә чалышырдылар ки, шакирдләр бу әдәбијјат үзәриндә ишләмәји, онун фактларындан дүзкүн истифадә етмәји өјрәнсинләр.

Гәзәтләрдә (мүәјјән мүддәт әрзиндә) тәсәрруфат вә мәдәнијјәтин инкишафы саһәсиндә сәсиализм өлкә-ринннн наилијјәтләринн көстәрән материаллары нәзәрдән кечирмәли, «Ики дүнја—ики систем», «Капитализмнн үмуми бөһранынын үчүнчү мәрһәләси», «Социалист демократиясы вә буржуа демократиясы», «Фәһлә синфи—дүнјаны јени-дән гуран әсас гүввәдир» вә с. мөвзуларә даир материал сечин, дәрә верилән тапшырыглар, әввәлән, кечилән материалын шакирдләр тәрәфиндән даһа шуурлу, даһа дәрнн вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, икинчиси, шакирдләрә сја-си әдәбијјаты охумаға марағы артырыр ки, бу да һәмчинин чох ва-чибдир.

Бу чәһәтдән гәзәт вә журналларда нөмрәдән-нөмрәјә музакирә тәри-ги илә чап едилән материаллар, оху-чуларын суалларына верилән чаваб-лар вә с. үзәриндә ишләмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, «Комсомолскаја правда» гәзәтиннн «Ичтимаи фикир институту» 1961-чи ил августун 16-да коммунист әмәји кол-лективләриннн сорғусуну кечир-

миш, һабелә «Кәләчәјин кәшфијјат-чылары һаггында нә дүшүнүрсү-нүз?» мәсәләсиндә охучуларын фик-рини өјрәнмишдир. Бу мәсәлә барә-синдәки фикирләрин мүнәтәзм тәһ-лили, һабелә коммунист әмәји кол-лективләриннн, шакирдләрин истәһ-салат тәһлими кечдикләри мүәссә-ләрин һәјат вә фәалијјәтиндән ми-саллар кәтирилмәси нәтичә етибары илә семинар мәшғәләләриндә, кон-франсларда марағлы сөһбәтә сәбә-ола биләр.

Шакирдләр өзләри бу ишин әһә-мијјәтиндән, она көстәрилән марағ-дан данышырлар. Москвадакы 204 нөмрәли мәктабнн шакирди Јелена С. јазыр: «Бу курсун лап әввәлән-дән мән һәр күн гәзәт охумағы өзү-мә адәт еләдәм. Әкәр әввәлләр «По-литическое самообразование», «Агитатор» кими журналлары әлимә ал-мырдымса, инди онлар јени фәндән дәрсләрә, хусусән семинар мәшғә-ләләринә һазырлашмағда, мәрүзә-ләр һазырламағда мәним үчүн зәру-ри олмушдур. Һәм дә мән бу жур-налларда нә гәдәр марағлы мәсә-ләләрин галдырылдығына, нә гәдәр марағлы мәсәләләрин ишығланды-рылдығына инанмышам».

Ичтимаијјат материалларынын аңлашығлы вә чәлбәдичи олмасынын тәһмин етмәк үчүн вахташыры мәт-буат материалларындан башга бә-дин әдәбијјатдан, доғма өлкәнин һә-јатына даир инандырычы дәлиләр-дән, рәнкарәнк әјани вәсантдән дә истифадә едилмәлидир.

Ичтимаијјат курсу һәлә онун програмына уғјун оларат һазыр-ланмыш хусуси әјани васитәләр-лә тәһниз едилмәмишдир. Лакин фәнннн тәчрүбә гајдасы илә тәдри-синдә иштирак етмиш бир чох мү-әллимләр сја-си маариф дәрәклә-риндә сја-си игтисадын, Сов.ИКП тарихиннн, Сов.ИКП XXII гурулта-јы материалларынын өјрәнилмәси-нә аид чәдвәл, албом вә с. әјани вә-сантдән (мәсәлән, «Биз коммунизм гуруруг, биз коммунизмдә јашаја-чағыг». Дөвләт Сја-си Әдәбијјат Нәшријјаты, 1961; «Сов.ИКП XXII гурултајы—коммунизм гуручулары гурултајыдыр». Дөвләт Сја-си Әдә-

¹ «Сов.ИКП XXII гурултајынын матери-аллары», Азәрнәшр, 1961, сәһ. 399—400.

бијат Нәшријаты, 1962) мұвәффә-гизәтлә истифадә едирдиләр.

Дәрсдә тәдрис филмләри вә елми-күтләви филмләр, һабелә тәдрис диапозитивләри вә диафилмләр нүмаиш етдирилди. Экәр тәкчә тәбиәтшүнасли фәнләринә даир тәдрис филмләринин каталогуну нәзәр-дән кечирсәк, ичтимаијјат дәрсләриндә мұвәффәгизәтлә кәстәрилиб тәһлил едилә билән филмләр чох тапарыг. Мәсәлә: «Чанлы тәбиәтин мұхтәлифлији вә вәһдәти». Сәслидир. 2 һ. Сценарисини В. Шнейдеров јазмышдыр. Режиссору Н. Кивадыр. «Мәктәбфилм», 1956; «Инсанын мәшәји тарихиндән». Сәслидир. 1 һ. Сценарисини В. Шнейдеров јазмышдыр. Режиссору В. Гарјаныкдыр. «Мәктәбфилм», 1956; «Чанлы тәбиәтин јаранмасы тарихиндән». Сәслидир. 2 һ. Сценарисини В. Шнейдеров јазмышдыр. Режиссору В. Гарјаныкдыр. «Мәктәбфилм».

Ичтимаијјат курсунун орта мәктәбдә кечилән диқәр фәнләрлә кеңиш бир сурәтдә әләғәдәр олдугуну нәзәр алан мұәллимләр тәбијјат, физика, кимја, чоғрафија, астрономија, тарих вә с. кими фәнләрә аид мұхтәлиф әјани васитәләрдән истифадә едирдиләр. Мәсәлә, диалектика ганунлары, инкишаф вә үмуми әләғә һаггындакы мүддәалар кечилән заман дәрсдә Д. И. Менделеевин периодик элементләр чәдвәли, битки вә һејванлар әләминин ән садә организмләрдән инкишаф едәрәк инсана кәлиб чатдығыны кәстәрән чәдвәлләр, флора вә фауна-нын Јер күрәси әразисиндә иглим шәрәитинә, Јерин релјефинә вә с. ујун олараг јерләшмәсини кәстәрән чоғрафија хәритәләри тәһлил едилмишдир. Коммунизмдин мадди-техники базасынын истиғамәтләри өјрәнилән заман өлкәмиздә истәһсал васитәләринин јерләшмәсини кәстәрән чоғрафија хәритәсиндән истифадә едилди. «ХХ әср—коммунизмдин тәнтәнәси әсриди» мөвзусу үчүн дүня сәсиализм системи өлкә-ләринин мәһсулдар гүввәләрини, мүстәмләкә системинин дағылдығы-

нын характеризә едән хәритә вә чәд-вәлләр гизмәтли әјани васитә олар.

Диқәр фәнләр үчүн олан әјани васитәләрдән истифадә едән мұәллим јадда сахламалыдыр ки, шакирдләр бу васитәләрә артыг раст кәлмиш-ләр. Буна көрә дә әсас етибары илә үмуми ганунлары, даһа кеңиш аңлајышлары шакирдләрә баша салмагдан өтрү ичтимаијјат дәрсләриндә һәммин васитәләр үзәриндә ишләр-кән елә етмәк ләзимдыр ки, бу әја-ни васитәләрин мәзмунуну мүмкүн тәдәр шакирдләрин өзләри тәһлил етсинләр.

Ичтимаијјат програмында һүгуга даир хәјли материал вардыр. Мәсәлә, бу фәндә ССРИ-нин ичти-май вә дөвләт гурулушуна, әмәк һү-гугуна, колхоз һүгугуна, мүлки һү-гугуна вә һүгугун диқәр саһәләринә даир мәлүмат верилмәлидир. Бу мәсәләләри кечәркән мұәллим дәрс-дә ССРИ Конститусијасы фәннинә вә һүгугун диқәр саһәләринә аид схем вә чәдвәлләрдән истифадә едә биләр.¹

Вахташыры мәтбуатин иллүстра-сијаларындан (гәзет вә журналлар-да дәрч едилән схем, чәдвәл, диа-грам вә фото-шакилләриндән) мұ-вәффәгизәтлә истифадә етмәк, һәм дә бунлары епидиаскоп васитәсилә экрана салмаг мүмкүндүр. Бу кими әјани васитәләрин јахшы чәһәти бу-дур ки, мұәллим чох вахт сәрф ет-мәдән ән ахырынчы, тәзә фактик материалдан истифадә едә биләр.

Тәчрүбә гәјдасы илә тәдрис за-маны мұхтәлиф әлдәгәјырма әјани васитәләр: өлкәмиздә сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын, мәдәнијјәтин инкишаф перспективләрини, капита-лизм өлкәләри илә сәсиализм өлкә-ләри арасында итгисадә јарышын кедишини вә с. кәстәрән диаграм-лар, ССРИ-нин дөвләт гурулушуна, онун һакимијјәт вә ичраијјә орган-ларынын гурулушуна даир схемләр дә тәтбиғ едилмишдир.

¹ Бах: Г. П. Давыдов, В. И. Мазуренко. Мәктәбдә ССРИ Конститусијасынын тәдри-си. 2-чи нәшри. РСФСР ПЕА-нын нәшријја-ты, 1961.

Ичтимаијјат курсуну кечәркән шакирдләр ө гәдәр дә бөјүк ол-мајан мәлүматлар, рефератлар һа-зырлајырдылар. Бу ишләрин бир һиссәси марксизм-ленинизм классик-ләри әсәрләринин, Сов.ИКП Програ-мынын, Н. С. Хрушшовун мәрүзә вә итгләринин өјрәнилмәси нәтичә-синдә һазырланмышдыр. Мәсәлә, комсомолун III гурултајында В. И. Ленинин итгинин өјрәнилмәси илә әләғәдәр олараг шакирдлар ашағы-дакы чыхышлары һазырламышлар: «Кәчләр кәч коммунизм гуручу-ларына В. И. Ленинин вәсијјәтләри-ни нечә јеринә јетириләр», «Мән В. И. Ленинин «Кәчләр иттифагла-рынын вәзифәләри» әсәриндә өзүм үчүн нәји ән вәчиб һесаб едирәм». Бу чүр мөвзуларын һазырланмасы шакирдләрдән әсәри дигтәтлә өјрән-мәји, мүстәгил ишләмәји тәләб едир. Бу, сонралар истәр синифдә, истәр-сә дә синифдәнкәнар ишләр зама-ны марағлы мұсаһибә апармаға им-кан верәр.

Шакирдләр тәрәфиндән јазылан чыхышларын мөвзусу ичтимаијјат курсунун мәзмуну илә шакирд-ләрин истәһсалат тәлими кечдик-ләри мұәссисәләрин фәалијјәтин-дән көтүрүлән фактлар арасын-да әләғә јарадылмасыны тәләб едирди. «Мұәссисәмиздә әмәјә јени мұнасибәтин чүчәртиләри», «Инсан вә әмәк» (заводун ән јахшы истәһ-салатчылары һаггында), «Заводда гәнаәт усулу вә тәсәррүфат һесабы», «Коммунистчәсинә јашамағы вә иш-ләмәји өјрәнмәк нә демәкдир» мөв-зуларында чыхышларда шакирдләр сәјаси итгисада, елми коммунизмә даир мүһүм аңлајышлары вә гану-наујунлуғлары инандырычы мате-риал әсасында шәрһ етмәјә, габаг-чыл истәһсалатчыларла, һәмкарлар иттифагы тәшкилатынын рәһбәрлә-ри илә сөһбәтләр нәтичәсиндә, мұ-әссисәнин һәјатыны һәр күн излә-мәк, бу һәјатда иштирак етмәк сәјә-синдә таныш олдуглары конкрет ма-териал әсасында шәрһ етмәк кими сон дәрәчә марағлы бир чәһд кәс-тәрмишләр. Бу чыхышларда ша-кирдләр өзләринин әмәјә мұнасибәт-ләрини билдирди, мұәссисәнин мұ-

вәффәгизәтләриндән вә нөгсанла-рындан данышыр, фәллә коллекти-ви ичәрисиндә өз мөвгеләрини кәс-тәридиләр.

Бу чүр реферат вә чыхышларын сөзсүз фәјдалы олдугуну нәзәрә ал-мағла бәрәбәр, мұәллимин дигтәти-ни бу чәһәтә дә чәлб етмәк ләзим-дыр ки, белә ишләр шакирдләрдән хәјли вахт вә чидли һазырлағ тә-ләб едир. Буна көрә дә һәммин иш-ләрин мөвзуларыны әввәлчәдән планлашдырмаг вә һәм дә буну әсас көтүрмәк ләзимдыр ки, курсун кечилмәси мүддәтиндә һәр шакирд чоху бир-ики чыхыш һазырлаја би-ләр. Материалын сечилмәсиндә, пла-нын тәртиб едилмәсиндә шакирд-ләрә мәсләһәтләр вермәклә көмәк кәстәрилмәлидир.

Мұәллим вә шакирдләрин фәали-јәтинин јухарыда кәстәрилән мұх-тәлиф нөвләри һәм јени материалын өјрәнилмәсинә һәср едилән ади дәрс-ләрдә (бу дәрсләрдә мұәллимин да-нышығы мұсаһибә илә әләғәләнди-рилди), тәқрарлама-үмумиләшдир-мә дәрсләриндә, һәм дә семинар типли мәшғәләләрдә һәјатә кечри-лир.

Үч ил әрзиндә курсун тәчрүбә гәј-дасы илә кечилмәси семинар типли мәшғәләләрин—тәдрис ишинин бу мұтәәккил формасынын инкиша-фына, тәкмилләшдирилмәсинә кө-мәк етмишдир. Мәшғәләнин бу фор-масындан ичтимаијјат тәтбиғ олу-н-чајадәк орта мәктәбдә нисбәтән аз истифадә едилди.

Бу тәдрис иши формасынын хүсу-сијјәти нәдән ибарәтдир? Бу елә мәшғәләдир ки, онда мұәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин ичра етмиш олдуглары рәнкарәк ишләрин нәтичәләри үмумиләшди-рилди. Орта мәктәбин бурахылыш синифләриндә тәһсил алан шакирд-ләрдә өз биликләриндән истифадә етмәк, ирәли сүрүлмүш мүддәаны сүбүт етмәк, мұзакирә олуна мәсә-лә әтрафында фикир сөјләмәк габил-лијјәтинин инкишаф етдирилмәси, сәнадлар үзәриндә ишләмәк вәрдиш-ләринин артырылыб мөһкәмләнди-рилмәси үчүн семинар мәшғәләлә-

риндә хусусилә элверили шәраит жараныр.

Тәлим-тәрбияви мәзуну чәһәт-дән семинар типли мәшғәләләр мұх-тәлиф ола биләр, мәсәлә: дәвләт һаггында марксизм-ленинизм тә-лиминин дәриндән өйрәнилмәси, коммунист әмәлиини характерини вә әмәјә коммунист мүнәсибәтнини һа-зырда өзүнү нәдә көстәрдиини, ша-кирдларини нечә баша дүшмәләри мәсәләсинин ајдынлашдырылмасы.

Семинар мәшғәләләри үчүн мөвзу сечәркән кәрәк бу мөвзуларын тәһ-сил вә тәрбиә әһәмијјәти нәзәрә алынсын. Бундан әлавә, елә мөвзу сечилмәлидир ки, онда шакирдләр-рин сәвијјәсинә ујғун олан илк мән-бәләр үзәриндә ишләмәк, һәјәтдан көтүрүлмүш фактлары вә һадисәлә-ри тәһлил етмәк тәләб олунсун. Семинар мәшғәләләри үчүн мөвзу сечәркән шакирдларини һәвәси, он-ларын истеһсалат тәһлиминин ха-рактери вә синфин һазырлыг сәвиј-јәси дә нәзәрдән гачырылмамаһы-дыр.

Тәчрүбә гәјдасы илә апарылан тәдрис заманы, мәсәлә, ашағыда-кы мөвзуларда семинар мәшғәләлә-ри кечирилмишдир: «Капитализмни әсас зиддијјәти» (К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Коммунист Партијасы-нын манифестини», Сов.ИКП Про-граммынын өйрәнилмәси әсасында); «В. И. Ленинни кәңч коммунизм гу-ручуларына вәсијјәтләри» (В. И. Ленинни «Кәңчләр иттифагларынын вәзифәләри» адлы әсәри әсасында). Бу семинарлар нәнки ајры-ајры аңлајышлары, ганунаујғунлулары (мәсәлә, капитализмни инкишаф-нын әсас хусусијјәтләрини вә гану-наујғунлуларыны) даһа дәриндән өйрәнмәк, һабәлә шакирдларини марксизм-ленинизм әсәрләри үзә-риндә, Сов.ИКП Програмы үзәрин-дә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри-ни инкишаф етдирмәк мәгсәдини күдүрдү.

Семинар мәшғәләсиндә, бир гәј-да олараг, илк мәнбәнин мәзуну тәһлил едилир (бу әсәрлә шакирд-ларини илк танышлығы, онун кон-спектинин тутулмасы кими ишләр

һәм синифдә, һәм дә евдә көрүлүр), бундан әлавә ајры-ајры мәсәләләр даир шакирдларини чох дә бөјүк ол-мајан чыхышлары динләнилир.

Бәзи семинар мәшғәләләри баш-лыча олараг мұасир һәјәт һадисәлә-ринин, дәлилләринин тәһлилинә һәср едилмишдир. Белә семинарлардан әввәл һәм дәрсликдә верилән мате-риал өйрәнилмиш, һәм дә вахташы-ры мәтбуат вә ја өлкәшүнаслыг ма-териалы тәһлил едилмиш, истеһса-лат габагчылылары илә, дәвләт ида-рәләринин ишчиләри илә көрүшләр кечирилмиш, онларын сөһбәтләри тәшкил едилмишдир. Бу мәшғәләлә-рин мөвзулары, мәсәлә, ашағыда-кылардан ибарәт олмушдур: «Ком-мунизм вә әмәк», «Јени адам әмәкдә, тәһсилдә, коллективдә мәтинләшир», «Кениш коммунизм гуручулуғу дөв-рүндә сәсиалист демократијасынын даһа да инкишаф етдирилмәси».

Семинар типли мәшғәләләр га-багларда өйрәнилмиш материалдан истифадә едилмәси әсасында, һабә-лә әввәлчәдән хусуси һазырлыг кө-рүлдүкдән (хусуси олараг бөлүшдү-рүлмүш тапшырыглар үмуми синиф вә ајры-ајры шакирдләр тәрәфин-дән јеринә јетирилдикдән) вә ја син-ифдә мүстәгил иш апарылдыгдан (мәсәлә, синифдә сәнадин мәтини илә танышлығыдан вә ону тәһлил ет-дикдән) сонра кечирилир.

Мәсәлә, В. И. Ленинни «Дөвләт һаггында» әсәрини өйрәнилмәсинә һәср едилән семинара һазырлашмаг үчүн бүтүн шакирдләрә тапшыры-лыр ки, мәғаләни охусунлар вә мұ-әллимин ирәличәдән вермиш олду-гу суалларын чавабы үзәриндә фи-кирләшинләр. Ики-үч шакирдә тапшырылыр ки, мұасир буржуа дөвләтинин истисмарчы маһијјәтинә даир конкрет материал топласын.

Ленинграддакы 4 нөмрәли мәк-тәбдә (мұәллим Ј. Н. Андрејева-дыр) «Јени адам әмәкдә, тәһсилдә, коллективдә мәтинләшир» мөвзусун-да семинар мәшғәләси кечирилмиш-дир. Семинар мәшғәләси үчүн Сов.ИКП Програмы мәтинин (икин-чи һиссә, V фәсил, «Коммунист шү-урлулуғу тәрбијә етмәк саһәсиндә

партијанын вәзифәләри») өйрәнил-мәси әсас көтүрүлмүшдүр. Шакирд-ләр дүшүнүб мәктәб коллективинин, мұәссәсәләрини һәјәтиндән, оху-дуг-лары вахташыры мәтбуатдан вә ба-дји әдәбијјатдан фактлар сечмиш-ләр; ајры-ајры шакирдләр комму-низм гуручусу әһләг кодексинин ашағыдакы мүддәалары һаггында гыса чыхышлар һазырламышлар:

- 1) коммунизм ишинә сәдагәт, со-сиалист Вәтәнинә мәнәббәт, сәси-ализм өлкәләринә мәнәббәт;
- 2) чәмијјәт хейринә вичданла иш-ләмәк: ишләмәјән дишләмәз;
- 3) дүзлүк вә доғручулуғ, мәнә-ви сафлыг, ичтимаи вә шәхси һәјәт-да сәдәлик вә тәвәәкарлығы;
- 4) адамлар арасында инсанпәр-вәрлик мүнәсибәтләри вә гаршы-лығы һөрмәт: инсан инсана дост, јолдаш вә гардашдыр.

Јени инсан тәрбијәси мәсәләсинә һәср едилмиш белә бир семинар Москвадакы 204 нөмрәли мәктәбин мұәллими П. П. Колосова тәрәфин-дән дә кечирилмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр мұәл-лим семинара шакирдларини јахшы һазырлашмаларыны тәһмин етмә-миш, мәсәләларини мұзакирәсиндә онларын фәал иштирак етмәләри үчүн тәдбирләр көрмәмиш вә мате-риал сечмәкдән өтрү вахтында мәс-ләһәт вермәклә шакирдләрә көмәк едә билмәмишдирсә, һәтта семинар мәшғәләси үчүн әлперишли мөвзу сечилдикдә, о дүзкүн планлашды-рылмыш олдуғда белә мәшғәлә, гар-шысында гојулмуш мәгсәдә чатмаја биләр.

Јухарыда дејилдији кими, семи-нар мәшғәләләри үчүн мәнбәләрдән бири ичтимаијјәт дәрслијиндә вери-лән материаллар ола биләр. Мәсә-лә, дәрслијини «Капитализм вә онун сүғуту» адланан үчүнчү фәслинин ахырында дүшүнмәк вә мұзакирә ет-мәк үчүн суаллар верилир. Шакирд-ләрә тәклиф едилир ки, семинар мәшғәләсинә һазырлашмаг үчүн дәрслијин үчүнчү фәслиндә верил-миш материалы, Сов.ИКП Програ-мыны (биринчи һиссә, IV фәсил) тәкпарласынлар вә мұсаһибә үчүн

дәрсликдә дәрч олунмуш ашағыда-кы суаллары әсас көтүрсүнләр.

Капиталист истисмарчы маһиј-јәти нәдән ибарәтдир?

Капитализм империализм инки-шаф мәрһәләсинә кечдикдән сонра онун тәбиәтиндә нә дәјишилмиш вә нә галмышдыр?

Империализм нә үчүн өлмәкдә олан капитализмдир (буну мұасир фактларә әсасән көстәрмәли)?

Бүтүн синиф бу суаллар әсасында һазырлашыр. Бундан әлавә, фәрди тапшырыглар верилир: мұасир им-периализмни ајры-ајры хусусијјәт-ләринә даир (вахташыры мәтбуат-да дәрч олунмуш конкрет материал-дан истифадә етмәклә) чыхышлар һазырламалы.

Јухарыда көстәрилән мөвзулар-дакы семинар типли мәшғәләләрдә, бир гәјда олараг, курсун ајры-ајры мұһүм проблемләри саһәсиндә ша-кирдларини билији дәринләшдирил-мишдир. Даһа кениш миғјасда үму-миләшдирмә вә мұғәјисәләр едилмә-сини, ајры-ајры мәсәләләр саһәсин-дә шакирдларини билијини јени факт-ларла зәңкинләшдирән вә ејни за-манда дәрслијин бир сыра мөвзу вә проблемләриндән ирәли кәлән нә-тичәләр чыхарылмасыны тәләб едән семинар мәшғәләләри дә ке-чирилмәлидир. Мәсәлә, Ростов-Дон-дакы 21 нөмрәли мәктәбдә (мұәл-лим Т. К. Јалтырдыр) дәрс илинин ахырларында «Коммунизм јер үзүн-дә Сүлһү, Әмәји, Азадлығы, бүтүн халгларын Бәрабәрлијини, Гардаш-лығыны вә Хошбәхтлијини бәргәрар едир» мөвзусунда семинар типли мәшғәлә кечирилмишдир. Бу семи-нар мәшғәләсиндә мұәллимни рәһ-бәрлији алтында шакирдләр Сов.ИКП Програмынын мүддәәла-рына әсасланараг, коммунизм гуру-чулуғунун әввәлләр өйрәнмиш ол-дуглары ганунаујғунлуларындан вә вәзифәләриндән нәтичәләр чыхар-мыш, коммунизм чәмијјәтинин әсас хусусијјәтләрини көстәрмишләр. Бу мөвзу үчүн вахташыры мәтбуатдан көтүрүлән әсас материал «Правда» гәзетинин материалы—мөвзунун мұ-вафиг мүддәаларына ујғун олараг

гәзетдә дәрч едилмиш хусуси сәһи-
фәләр олмушдур.

«Капитализмни мәһви вә бүтүн
дүңҗада социализмни галиб кәлмәси
лабүддур» мөвзусунда семинар да
үмүмләшдиричи характер дашыҗа-
чагдыр.

Бу мәшғәләдә көрүлән ишләр кур-
сун материалиһи үмүмләшдирир,
ичтимаи инкишафын ганунаујғун-
лугларыны, капитализмни әсас зид-
диджәтләриниңи вә үмуми бөһраныңи
үчүнчү мәрһәләсиндә бу зиддиджәт-
ләрин кәскинләшдиһини ачыб көс-
тәрир. Шакирдләр кечилмиш мате-
риалы үмүмләшдирирмәклә бәрәбәр,
капитализмни мәһвә мәһкүм олдуғу
һагғында, социализм вә коммунизм
гуручулугунун наилијјәтләри, бүтүн
дүңҗада демократија вә социализм
гүввәләриниңи артмасы һагғында әв-
вәлчәдән топламыш олдуғлары јени
мәлуматлары бурада сөјләјирләр.
Шакирдләр капитализмни тарихән
мәһвә мәһкүм олдуғу вә коммунизм
ни галиб кәлмәсиниңи лабүддүјү нә-
тичәсини чыхармагла бәрәбәр,
Сов.ИКП Програмында ирәли сү-
рүлмүш ашағыдакы мүһүм мүддәә-
ны да мәнимсәлидириләр: «Парти-
ја марксизм-ленинизмниңи белә бир
мүддәәсини әсас көтүрүр ки, халг
тарихиңи јарадычысыдыр, коммунизм
халгын әли илә, халгын гүввәси вә
зәкасы илә гурулачагдыр. Комму-
низмниңи гәләбәси инсанлардан асы-
лыдыр вә коммунизм инсанлар үчүн
гурулуру».

Мүәллимләрин бундан сонра да
јарадычылыглы ишләмәләри семи-
нар мәшғәләләриниңи чох мүхтәлиф
олдуғуну көстәрәчәкди, ишин ма-
рағлы, сәмәрәли метод вә усулла-
рыны ашкара чыхарачагдыр.

Ичтимаијјатдан семинар мәшғә-
ләләрини планлашдыраркән нәзәр-
дә тутмаг лазымдыр ки, курсда их-
тисаслы мүһазирә охунмасыны, мү-
әллимниңи данышмасыны вә орта
мәктәб шакирдләри үчүн о гәдәр дә
асан олмајан мүһүм анлајышлары,
ганунаујғунлуглары инандырычы
шәкилдә тәһлил етмәсини тәләб едән
мөвзулар чохдур. Ајры-ајры мөвзу-
лар, хусусән биринчи мөвзу өјрә-

нилдикдән сонра тәкратлајычы-
үмүмләшдиричи дәрсләр кечирил-
мәси мәгсәдәүјғүндур.

Буна јол вермәк олмаз ки, семи-
нар мәшғәләләри шакирдләрин һәд-
дән артыг јүкләнмәсинә кәтириб чы-
хартсын. Бу, хусусән она көрә јол-
верилмәздир ки, ичтимаијјат курсу
бурашылыш синфиндә дәрс илиниңи
икинчи јарысында, бүтүн шакирдләр
ғызғын бир сурәтдә имтаһанлара һа-
зырлашдығлары бир заманда кечи-
лир.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр
ки, семинар типли мәшғәләләрдә
тәтбиг олунан иш усуллары, бир гәј-
да олараг, хејли вахт тәләб едир.
Ики (бәзи һалларда бир) дәрс са-
аты әрзиндә бир чох мәсәләләри дәр-
риндән тәһлил етмәк лазым кәлир.
Ичтимаијјата 70 саат вахт ајрыл-
мыш олдуғундан мүәллимниңи тәдрис
материалиһи әсасән бу кими мәш-
ғәләләр васитәсилә кечмәјә имканы
јохдур, һәм дә буна өһтијач да јох-
дур.

Семинар мәшғәләләриниңи мөвзу-
лары курсун тәдрисинә башланан за-
ман планлашдырылмалыдыр ки, бу
мәшғәләләрә һазырлыг көрмәк үчүн
мүәллимниңи вә шакирдләрини кифа-
јәт гәдәр вахты олсун. Семинар мәш-
ғәләләри шакирдләрин чох севдик-
ләри мәшғәлә формаларындан бири-
дир. Шакирдләр әдәтән семинар
мәшғәләләринә һәвәслә һазырлашыр
вә бу мәшғәләләрдә фәал иштирак
едирләр.

Тәһрүбә ишиниңи кедишиндә мү-
әллимләр конфранслар да кечир-
мишләр. Конфранслар музакирә
едилән мәсәләләрин даһа кениш бир
шәкилдә гојулмасы илә фәргләнир-
ди. Бир сыра һалларда конфранс-
лар шакирдләрин истәһсалат тә-
лими кечдикләри колхозларда, за-
водларда, фабриклардә кечирилир-
ди. Конфрансларын мөвзулары, мә-
сәлән, ашағыдакылардан ибарәт ол-
мушдур: «Мәктәбли, завод, вахт»,
«Коммунизм илә әмәк бир-бириндән
ајрылмаздыр», «Коммунизмниңи мад-
ди-техники базасыны јаратмағын
јоллары» вә с. Бәзән мәсәләләрин
музакирәси диспут шәклиндә кечи-
рилирди. Белә һалларда музакирә

үчүн шакирдләри чыхыш едиб өз
мүләһизәләрини сөјләмәјә һәвәслән-
дирән, нисбәтән кичик мәсәлә кечи-
лирди. Мүәллимниңи рәһбәрлији ал-
тында шакирдләр дүзкүн нәтичә вә
мүләһизәләрә кәтирилиб чыхары-
лырдылар. Истәр конфрансларда,
истәрсә дә семинар мәшғәләләрин-
дә музакирәниңи диспут, мүбаһисә
формалары үнсүрләриниңи олмасы
мәсләһәтдир.

Ичтимаијјат курсунун вәзифәси
орта мәктәбин мәзунларындан фә-
ал ичтимаијјәтчиләр, чошгун тәш-
вигатчылар јетишдирилмәсинә кө-
мәк етмәкдир. Канчлардә елә бир
арзу јарадылмалыдыр ки, онлар өз
биликләрини даим кенишләндириб
тәкмилләшдирмәјә, бу биликләрдән
күндәлик һәјатда истифадә етмәјә
сәј кәстәрсинләр. Бу вәзифәниңи јер-
ринә јетирилмәсинә јалныз чарп
тәдрис иши дејил, һабелә диспутлар
кечирмәк, јығынчагларда, ашағы
синифләрдә охујан ушағларын гар-
шысында, мүәссисәләрдә, сечки мән-
тәгәлериндә мәрүзә етмәк, дивар
гәзетиниңи мүәјјән мөвзулара һәср
едилән нөмрәләриниңи һазырламаг вә
саирә кими марағлы ишләрин тәш-
кили дә көмәк едир.

Казан шәһәриндәки 12 нөмрәли
мәктәбдә ичтимаијјат мүәллими
Л. К. Силченконун рәһбәрлији ал-
тында XI синиф шакирдләри тә-
рәфиндән көрүлмүш ишин бөјүк тә-
лим-тәрбијә әһәмијјәти олмушдур.
Силченко јолдаш шакирдләрлә бир-
ликдә чохсәһәли тәсәррүфаты олан
вә колхозчулара әмәк һагғынын пул
илә өдәнилмәсинә кечән колхоза
кетмишдир. Мүәллимниңи тапшырығы
илә шакирдләр колхозда әмәк тәш-
килинә, мәдәни-мәишәт шәраитинә,
тәсәррүфатын наилијјәтләринә вә
инкишаф перспективләринә даир бир
сыра мәлумат топламышлар. Икин-
чи дәфә колхоза кәлдикдә шакирд-
ләр кәнд тәсәррүфаты артелиниңи
үзвләри илә бирликдә «Колхоз-коо-
ператив мүлкийјәти формасыныңи
тәдричлә инкишаф едәрәк ваһид
коммунист мүлкийјәтинә чеврилмә-
си» мөвзусунда конфранс кечир-
мишләр. Шакирдләр өз чыхышла-

рында ичтимаијјат дәрсләриндә гә-
занмыш олдуғлары тәһлилләрдән вә
һәмин колхозун фәалијјәтинә даир
мәлуматлардан истифадә етмишләр.
Беләликлә, коммунизм гуручулу-
гу ганунаујғунлугларыныңи өјрәнил-
мәси ичтимаи-фајдалы әмәклә әла-
гәләндирилмиш, шакирдләр дәрс-
ләрдә мәнимсәдикләри идеяларын
таблиғатчылары кими тәрбијә едил-
мишләр.

Силченко јолдашын рәһбәрлији ал-
тында харичи сijasәт мәсәләләрини
өјрәнән дәрнәк ишламишдир. Дәр-
нәк үзвләриниңи тәһббүсү илә IX
вә X синифләрдә охујан шакирдләр
үчүн суал-чаваб кечәси кечирил-
мишдир. Кечәдә сijasи вә елми
биликләри јајан чәмијјәтин муһа-
зирәчиләри дә иштирак етмишләр.
Дәрнәјин үзвләри ашағы синифләр-
дә охујан комсомолчу вә пионерлә-
рин гаршысында мәрүзә вә мүсаһи-
бә илә чыхыш етмиш, IX синиф ша-
кирдләриниңи колхоза сәфәриниңи вә
дин әләјһинә мүбаризә мөвзусунда
консертиниңи тәшкил етмишләр. Кон-
сертин «мөчүзәсиз мөчүзәләр» шө-
бәсиндә елми-атеизм таблиғаты
апармаг мәгсәди илә кимја тәһрү-
бәләри көстәрилмишдир.

Әлбәттә, ичтимаи-фајдалы фәа-
лијјәтин кестерилән формаларына
ичтимаијјат фәнни тәтбиг олунма-
мышдан габаг да тәсадүф едилир-
ди. Лакин ичтимаијјат фәнниниңи
кечилмәси, хусусән диалектик вә
тарихи материализмә, сijasи игти-
сада даир чох мүһүм олан билијин
әлдә едилмәси, коммунизм гуручу-
луғу ганунаујғунлугларыныңи, Ком-
мунист Партијасыныңи сijasәти илә
әлағадар олан актуал мәсәләләрин
өјрәнилмәси ичтимаи-фајдалы фәа-
лијјәтин бу формаларыны даһа
јүксәк нәзәри савијјәјә галдырмаға
имкан верир. Инди бу, билаваситә
јени фәнниңи гаршысында дуран вә-
зифәләрдән, онун мәзмунундан ирә-
ли кәлир, һәјата гәдәм гојан ша-
кирдләрин әлдә етмиш олдуғлары
биликләрдән даһа јакшы истифадә
етмәјин өјрәнмәләринә имкан верир.

РСФСР Маариф Назирлији, РСФСР
Педагожи Елмәләр Академијасы.